ROMANII DE LA EST DE BUG – Lucrările echipei de identificare a Institutului Central de Statistică conduse de Anton Golopenţia (1941–1943). Volum alcătuit, cu Introducere şi note de Sanda Golopenţia

INTRODUCERE

Prezentul volum aduce în faţa cititorilor o cercetare şi o realitate demografic-sociologică, ambele datând din anii celui de al doilea război mondial. Cercetarea, pusă sub conducerea lui Anton Golopenţia, a fost întreprinsă de o echipă a Institutului Central de Statistică (I.C.S.), conform dispoziţiei primite de la Preşedinţia Consiliului de Miniştri şi viza *identificarea românilor de la est de Bug* (la care face trimitere, între 1941–1944 şi în cuprinsul volumului de faţă, sigla oficială I.R.E.B., devenită între timp ambiguă). Realitatea descoperită ca urmare a cercetării e prezentată în rapoarte, studii şi tabele demografice indicând, pe localităţi, populaţia românească de pe teritoriul ucrainean dintre Bug şi Nipru, gradul în care aceasta şi-a păstrat limba şi, nu de puţine ori, gradul în care sunt conservate, în cadrul ei, obiceiurile tradiţionale.

Români, moldoveni, ucraineni românofoni

Cercetătorii I.C.S. au folosit deopotrivă termenii de *români* şi *moldoveni* spre a se referi la membrii comunităţilor cercetate. Termenul de *români* se impunea întrucât (1) era vorba, pe teritoriul ucrainean de dincolo de Basarabia şi de Transnistria, de sate întemeiate sau populate de oameni veniţi din toate provinciile româneşti: moldoveni, ardeleni, sau munteni. O afirmaseră istoricii ruşi şi români, o constată pe teren în anii 1940 şi o comentează în mod special atunci şi după aceea A. Golopenţia (vezi secţiunea I), C. Brăiloiu (invitat anume, de A.G., spre a examina proveniența regională a muzicii tradiţionale de la est de Bug şi constatând, într-un număr de sate, că aceasta se înrudeşte îndeaproape cu muzica din sudul României), N. Marin-Dunăre, G. Retegan (pentru ultimii doi, vezi interviurile reproduse în secţiunea VIII)[1]. Şi întrucât (2) în localităţile cercetate se vorbea un grai al limbii române.

În secolul XVII, XVIII şi la începutul secolului XIX avusese într-adevăr loc o criză acută atât în Principate cât şi în teritoriile româneşti incorporate în Imperiul habsburgic. Primele cunosc valuri neîntrerupte de calamităţi de pe urma războaielor duse de marile puteri pe teritoriul lor (foamete, ciumă), care se adaugă înăspririi regimului feudal şi a regimului fiscal. Mii de români emigrează atunci din Principate către sud, în Ţara Turcească sau către est în Ţara Tătărască, de unde vor ajunge apoi în Rusia. Locuitorii din Transilvania (mai ales cei din localităţile grănicereşti, români şi secui) şi Banat (grănicerii sârbo-români) emigrează la rândul lor spre Rusia din cauze incluzând, alături de înăsprirea regimului feudal şi a regimului fiscal, acţiunile de catolicizare şi demilitarizare la care sunt supuşi. Documentele cuprinse în acest volum ca şi indicele de nume şi de localităţi (din care pot fi degajate cu uşurinţă un inventar onomastic relativ bogat al numelor de familie şi un inventar consistent al numelor româneşti de localităţi din zonă), împreună cu textilele, muzica şi folclorul, sunt preţioase pentru stabilirea provenienței locuitorilor dintre Bug şi Doneţ. În acelaşi timp, ele permit cunoaşterea unor faţete inedite ale civilizaţiei şi vieţii sociale din secolul al XVIII-lea a poporului din Principate şi din Transilvania (vezi în acest sens îndeosebi declaraţia din 21.1.1950a a lui A.G., reprodusă în secţiunea I).

La emigrarea spontană din Moldova, Transilvania sau Banat înspre teritoriile neocupate din Transnistria (la Balta, Râbniţa, Dubăsari) şi de acolo mai departe se adaugă acţiunea de colonizare a împărătesei Ecaterina a II−a, care întemeiază sate de grăniceri pe măsură ce eliberează teritorii în urma războaielor cu turcii.

Termenul de *moldoveni* era, la rândul său, adecvat – şi îşi face de altfel loc în mod sistematic în lucrările echipei I.R.E.B. – întrucât, atunci când erau întrebaţi, oamenii (3) se identificau ca atare şi (4) declarau că vorbesc „moldoveneşte”. Rădăcinile autodefinirii ca moldoveni iar nu ca români, vorbind „limba moldovenească” iar nu româna, sunt multiple. Pe de o parte, majoritatea celor stabiliţi sau colonizaţi

[1] În volumul *Transnistria. Încercare de monografie regională* (Bucureşti, 1943, p. 139–140), Nicolae M. Popp semnalează existența unei Asociații (*Transilvanskoe Obşcestvo Ovţivodov*)a oierilor transilvăneni, originari din Mărginimea Sibiului, încă înainte de 1918, la Simferopol în Crimeea.

pe teritoriul de la est de Bug provin din Moldova, Basarabia sau Transnistria şi, sosiţi acolo înainte de Unirea Principatelor, păstrează memoria unei Moldove care a dăinuit timp de cinci secole şi, ca atare, a unei identităţi moldovene. Paralel cu acest mod de a se percepe şi legat de el, s-a produs în timp un proces de omogenizare în direcţia moldovenizării diverselor graiuri ale celor aşezaţi la est de Bug. Procesul acesta, firesc, e amintit de G. Retegan în interviul pe care l-am reprodus în secţiunea VIII a volumului de faţă: „Mi-a cântat o babă din Bazinul Doneţului 'Jiule, pustiule, seca-ţi-ar izvoarele, să trec cu picioarele…'. Nu zicea 'picerele' cum zic oltenii, ci 'chicioarele'. Deci, se moldovenizase, chiar dacă ea a fost olteancă… Nu ea, străbunica ei. Şi nu era auzit de la radio! Nu se auzea radio Bucureşti până acolo: aproape 2 000 km în linie dreaptă." La aceasta se adaugă o acţiune masivă de rusificare atât sub regimul ţarist cât şi sub cel sovietic. Chiar interludiul în care, pentru scurtă vreme, se deschid în Republica Autonomă Socialistă Sovietică Moldova şcoli moldoveneşti, e profund marcat de ideologia opoziţiei români/moldoveni. În manualele elaborate cu acest prilej, moldovenii sunt izolaţi de români şi prezentaţi ca slavi; scrierea readoptă alfabetul chirilic după numai câţiva ani de utilizare a alfabetului latin; învăţătorii care procurau de la Balta sau Tiraspol manuale moldoveneşti cu caractere latine şi texte din literatura română sunt acuzaţi de tendinţe imperialiste sau spionaj în slujba statului român şi, drept urmare, închişi sau deportaţi; cu rare excepţii (între care nu se numără nici măcar Creangă), literatura română este absentă din manuale şi predare; studenţilor formaţi în R.A.S.S.M. li se interzice să predea în afara graniţelor acesteia (întrucât republica a învestit în educaţia lor şi înţelege să-i păstreze); o parte dintre şcolile existente se închid de altfel nu numai din lipsă de învăţători, ci şi la cererea expresă a părinţilor moldoveni care constată că ele reduc şansele de reuşită ale copiilor lor. Toate aceste aspecte sunt atent documentate în contribuţia lui N. Marin-Dunăre, reprodusă în secţiunea IV a volumului de faţă.

Cititorilor din Republica Moldova sau din Ucraina care ar considera că strămoşii le sunt descrişi nepotrivit ca „români" în paginile de faţă le propunem să întregească de fiecare dată termenul prin sintagma „români moldoveni", mai apropiată de modul de autoreferire cu care sunt deprinşi.

Nu am optat pentru înlocuirea, în textele pe care le editãm, a termenilor *români* sau *moldoveni* prin acela de *români moldoveni* din următoarele raţiuni:

1. ţinem să respectăm formulările originale ale cercetătorilor, care – prin alternanţa *români/moldoveni* – sunt semnificative pentru a înţelege negocierea dintre metodologia lucrărilor de identificare, cu presupoziţiile ei, şi datele obţinute pe teren, cu semnificaţia lor;

2. la origine, cum am arătat, teritoriul dintre Bug şi Nipru a fost colonizat de trăitori provenind din toate provinciile româneşti care se vor uni ulterior formând statul România;

3. termenul de *moldoveni* îl presupune pe cel, mai general, de *români* care-i poate fi deci substituit; iar vorbitorii graiului moldovenesc sunt, prin firea lucrurilor, vorbitori ai limbii române.

Chiar dacă, pe teritoriul Republicii Moldova, se vorbeşte *limba română moldovenească* (cu alte cuvinte o limbă literară care a fost silită să evolueze pornind de la zero, pe baza graiului moldovenesc, fără a menţine contactul cu româna literară bazată pe graiul muntenesc care s-a dezvoltat în România), nu e mai puţin adevărat că în România şi în Republica Moldova se vorbeşte una şi aceeaşi limbă – româna, cu unele, încă mici, diferenţe de la un caz la altul. Ne putem gândi în acest sens la opoziţia politico-lingvistică dintre engleza vorbită în Marea Britanie şi engleza americană vorbită în Statele Unite ale Americii, care s−au rupt una de alta cam de tot atâta timp ca Basarabia de România sau la cea dintre spaniola vorbită ca limbă naţională în Spania şi cea din America Latină, ori la franceza vorbită în Franţa şi cea vorbită în Canada (Québec). Nimeni nu ar susţine însă că în S.U.A. nu se vorbeşte engleza sau că, atunci când se afirmă că americanii vorbesc engleza, afirmaţia e făcută tendenţios de britanici imperialişti şi nostalgici. Şi nimeni nu afirmă că în ţările hispanizante din America Latină nu se vorbeşte limba spaniolă, ci latino-americana, ori că în Québec se vorbeşte nu franceza ci limba chebecoază.

Când a inclus, în Colecţia universală de muzică populară înregistrată (1951–1958), cele cinci piese care reprezintă tot ce putem asculta astăzi din ampla sa anchetă la românii de la est de Bug, Constantin Brăiloiu a recurs la un al treilea termen pentru a se referi la aceştia – termenul de *ucraineni românofoni*. În introducerea la piesele 6–10 de pe discul III[2], el scria: „Ucrainenii românofoni sunt ucraineni care vorbesc româna dar nu păstrează amintirea unei patrii anterioare. Veniţi din est cel mai devreme se crede la

[2] Constantin Brailoiu, ed. *La Collection universelle de musique populaire enregistrée/The World Collection of Recorded Folk Music (1951–1958)*, Réédition intégrale/Complete Re-edition, Disque III. *Europe 1 (Roumains, Ukrainiens roumanophones, Macédo-Roumains, Grecs, Judéo-Espagnols, Bulgares)*, Disques VDE-Gallo, 1984, A 6–10.

începutul secolului XVIII, ei formează, în tot sudul Ucrainei şi până în Caucaz, mici comunităţi închise, aflate pe alocuri la depărtare de zeci de km unele de altele. Înecate în marea masă slavă, aceste fărâme etnice au conservat însă, în grade care variază de la sat la sat, personalitatea lor morală, aşa cum se întâmplă adeseori cu grupurile naţionale stabilite în teritorii pe care specialiştii le numesc 'de recesiune'. Sau, cel puţin, aşa stăteau lucrurile într-un trecut apropiat".

Bugul ca fluviu despărţitor

Cititorului de astăzi, pe care titlul *Românii de la est de Bug* riscă să-l depeizeze, îi amintim că, în timpul celui de al doilea război mondial, Bugul a constituit frontieră militară între Transnistria administrată de români şi restul Ucrainei, care era administrat de armatele germane.

Depăşirea liniei Bugului are însă în contextul volumului de faţă şi alte semnificaţii. Întrucât teritoriul dintre Bug şi Nipru nu face obiectul unor revendicări româneşti, cercetarea e mai puţin afectată de presiunile sau pasiunile ideologice ale momentului. Terenul ales fiind extrem de depărtat, el impune absenţe îndelungate din Bucureşti. Pe un plan strict personal, trecerea Bugului îi permite astfel lui Anton Golopenţia să refuze ofertele de a deveni Secretar General al Consiliului de Patronaj sau director în Ministerul Propagandei, care i se fac în anul 1942 de către Mihai Antonescu. În declaraţia din 5.2.1950 b, A.G. scria: „Apreciasem lucrările de peste Bug şi pentru că mă ţineau departe de Capitală, ajutându-mă să nu dau niciodată la Asociaţia Româno-Germană, la care eram stăruitor chemat de Min[isterul] Propagandei, ca având studiile făcute în Germania" (*UC*, p. 53).

Esenţial e însă faptul că, trecând Bugul, echipa I.R.E.B. abordează o zonă cu totul necunoscută specialiştilor români, a cărei cercetare îi va fi atras prin îndrăzneală şi inedit nu numai pe conducătorul, ci şi pe mulţi dintre tinerii ei membri, dornici de aventură intelectuală. Că aventura profesională se combina cu cea umană, în această campanie de înregistrare care, începută în decembrie 1941, s-a încheiat în februarie 1944, la cinci km de front, a fost subliniat de altfel cu subtilitate, în convorbirile sale cu Z. Rostás, şi de H. H. Stahl. Reproduc, pentru interesul interpretării, fragmente dintr-un pasaj în care H. H. Stahl încearcă să-l delimiteze pe A.G. de alţi membri ai Şcolii Sociologice de la Bucureşti, pornind tocmai de la ineditul şi *îndrăzneala necesară* a campaniei de dincolo de Bug:

> – …Golopenţia mai avea ceva, ştia să strângă în jurul lui oameni, să-i organizeze, să-i puie la treabă. Vulcănescu, nu. Era foarte bun profesor, mai bun decât Herseni, care iarăşi nu e puţin lucru, pentru că Herseni era un foarte bun profesor. Dar, din nou, avea această calitate de a fi cald. Entuziasma, făcea atmosferă în jurul unei idei.
>
> *– Cred că în această privinţă Golopenţia semăna cu Gusti, căci Gusti avea darul de a strânge în jurul lui oameni şi…*
>
> – Da. Da, fără îndoială că da. Sigur, sigur. Numai că Golopenţia era mai cald decât Gusti. Gusti era distant, protocolar, pe când ăstalaltul nu. Ăstalaltul avea o serie întreagă de oameni care ţineau la el sută la sută, şi cu care pleca în orice fel de aventură. Când i-a trăznit să meargă dincolo de Bug, a reuşit să formeze o echipă care să-l urmeze. Nu era uşor, nu era…
>
> *– Vedeţi, la asta nu m-am gândit, că asta ar putea să fie o trăznaie.*
>
> – Evident că da. Eu am făcut recensământul Transnistriei, dar din ordin. A fost obligaţia Institutului Central de Statistică să facă această socoteală. Am lucrat cu oameni mobilizaţi sub arme, nu? Adică armată, pur şi simplu. El, nu. El a mers în aventură de unul singur.
>
> *– A fost o expediţie.*
>
> – O expediţie cu comandă ştiinţifică şi cu foarte mare îndrăzneală. Şi cu o serie întreagă de indivizi foarte ciudaţi, pentru că mulţi din ei erau – dacă nu chiar înscrişi în partidul comunist, dar nici mult nu le mai lipsea, erau de extremă stângă. Şi el a avut neplăceri din pricina asta. Când făcuse Dâmbovnicul, lucrase cu un fotograf, Bauh. Or, Bauh era ovrei şi era într-un lagăr de concentrare în Transnistria. Nu ştiu ce s-a întâmplat, dar ştiu că a avut de furcă cu treaba asta. A încercat să-l salveze[3], să-l facă să evadeze, sau nu ştiu ce alta. Între ei, Golopenţia avea şi un om extrem de inteligent şi de o îndrăzneală nebună. Am fost bun prieten cu el, îl chema Nicolae Betea.

[3] Întâmplarea pe care încearcă să o reconstituie aici H. H. Stahl este cuprinsă în scrisoarea D-nei Sonia Palty pe care am reprodus-o în *Anexă*. Din București, A. Bauh a transmis atunci – prin Anton Golopenția – rudelor sale aflate în lagărul de la Golta și unui număr

– *Am auzit de el.*

– Un tip cu totul şi cu totul ciudat şi care era de o temeritate nebună, pur şi simplu. Ştiu că el a fost amestecat în chestia Bauh[4]… deci, Golopenţia avea şi această trăsătură de caracter, de a se duce spre aventură, când era nevoie[5].

Nu e exclus ca iniţiativa cercetării românilor de la est de Bug să fi pornit de la Anton Golopenţia. De multe ori, în cadrul Şcolii gustiene, A.G. prezentase ca idei ale profesorului teme de cercetare pur personale, renunţând la paternitatea unei idei[6] atunci când, prin aceasta, o putea apropia de realizare. Lucrul a fost menţionat, între alţii, şi de către Pompiliu Caraion, care a evocat, în studiul său apărut în 1971, *Profesorul Dimitrie Gusti şi Şcoala sociologică de la Bucureşti*, lansarea tumultuoasă a proiectului celor *60 sate româneşti*[7].

Cercetarea la est de Bug continua o linie de abordare bine stabilită în activitatea ştiinţifică a lui A.G. Era o cercetare zonală (cum fusese, în 1939, condusă în colaborare cu Mihai Pop, ancheta de la Dâmbovnic), întreprinsă asupra unei populaţii trăind, ca minoritate, în afara statului român (cum fusese culegerea de izvoare *Românii din Timoc* elaborată, în aceeaşi perioadă, de A.G. şi C. Constante, sub egida

---

de 30 de alte familii de evrei – un plic cu bani care să le permită să reziste până la revenirea în țară.

[4] Nu dispunem de date privind o eventuală acțiune a lui N. Betea în favoarea evreilor din lagărul de la Golta. Știm doar, din interviul luat de Z. Rostás lui G. Retegan, că acesta din urmă dusese alimente unor familii din lagăr împreună cu A.G.

[5] Cf. Z. Rostás, *Monografia ca utopie*. Interviuri cu Henri H. Stahl (1985–1987), București: Paideia, 2000, p. 149–150.

[6] În *Introducere – Un dar postum*, Ștefania Golopenția scria: „În acest ultim plan de lucru [cel din anul 1948, S.G.] al Școlii sociologice de la București, ideile pentru care militase A.G., idei obiectivate în cercetările de teren și publicațiile sale, s-au desprins de el și au intrat în zestrea metodologică a Școlii. Aidoma procesului de desprindere de autorul lor a unor creații artistice, când acestea au intrat în anonimatul circuitului folcloric, ideile lui A.G. privitoare la cercetarea sociologică au intrat în anonimatul discursului științific. Nici că se putea o recompensă mai frumoasă a activității unui om care lupta pentru realizarea unei idei nu pentru că era a sa, ci pentru că ea îi apărea a reprezenta adevărul științific al momentului respectiv, a unui om care făcuse deja dovada că – pentru a vedea realizată o idee – putea să renunțe la paternitatea ei” (in Anton Golopenția, *Ceasul misiunilor reale*, București: Editura Fundației Culturale Române, 1999, p. 27).

[7] În studiul său *Profesorul Dimitrie Gusti şi Şcoala sociologică de la Bucureşti*, Pompiliu Caraion scria: „Ajutat de încercatul monografist dr. D. C. Georgescu, A. Golopenția realizează faimoasa ‘anchetă sociologică’ în cele 60 sate, urmărind statistic câteva probleme, precum: starea populației, mișcarea populației, evoluția postbelică a proprietății agricole, analiza economică a gospodăriilor rurale, starea sanitară, starea culturală etc. Înainte de pornirea acestei anchete, D. Gusti, ca și unii dintre elevii lui, în cadrul unor furtunoase ședințe ținute la I.S.R., s-au opus chiar violent noii inițiative; până și cuvântul ‘anchetă’, fie ea și ‘sociologică’, i se părea atingător la prestigiul științific al Școlii. Dar A. Golopenția nu a cedat; până la urmă, el a căutat să-i convingă pe adversarii lui că, în fond, el nu făcea decât să preia o inițiativă mai veche chiar a profesorului, un gând de altă dată pierdut în drum datorită unor împrejurări potrivnice. În cele din urmă, D. Gusti a încuviințat ‘ancheta’ aceasta ‘sumară’, ba a scris și un remarcabil studiu ca introducere la cele cinci volume din *60 sate românești*” (*Sociologia Militans*, vol. IV. *Școala Sociologică de la București*, București: Editura Științifică, p. 141).

Societăţii Române de Statistică) şi folosind metoda monografiei sumare[8] preconizată de A.G. Iar rezultatele ei puteau servi la informarea conducerii statului (aşa cum o susţinuse, încă din teza sa de doctorat, *Die Information der Staatsführung und die überlieferte Soziologie*, în traducere „Informarea conducerii de stat şi sociologia contemporană").

A. G. l−ar fi putut convinge pe Sabin Manuila, pe atunci dornic să pună în aplicare în avantajul României planul gigantic al unui schimb de populaţie sistematic (în concepţia vremii, schimburile de populaţie ar fi fost de natură să elimine posibile diferenduri istorice între state), de interesul cunoaşterii comunităţilor româneşti dăinuind neştiute la est de Bug. Şi de faptul că prilejul oferit de înaintarea armatelor române şi germane trebuia folosit, aşa cum, tot la iniţiativa lui, un grup de referenţi de la Oficiul de Studii compus din Anastase Cărătaşu, Gh. Reteganul, T. Al. Stoianovici, Camil Suciu, Mircea Tiriung şi N. Marin-Dunăre efectuase, între 9–22 mai 1941, anchete paralele în lagărele de prizonieri sârbi de origine etnică română de la Curcani (Ilfov), Odăile (Teleorman), Bălănoaia (Vlaşca), Remetea, Bucovăţ şi Moşniţa Nouă lângă Timişoara. Ulterior, sau în paralel, rapoartele armatei cu privire la localităţile româneşti întâlnite în cursul înaintării prin stepele ucrainene şi la aproximativ 300–500 cereri de venire în România care îi fuseseră înaintate la est de Bug au făcut ca ancheta I.R.E.B. să fie estimată necesară de către Preşedinţia Consiliului de Miniştri. Cercetarea preconizată de A.G. a devenit astfel una din cele trei cercetări oficiale ale Institutului, căreia i s−a recunoscut în acest moment şi o semnificaţie informativă pentru o posibilă acţiune ulterioară de repatriere.

Pasiunea cu care A.G. s-a dăruit muncii de identificare a românilor de la est de Bug răzbate în scrisoarea lui din 8.9.1942 către Ştefania Golopenţia: „Munca de aci merge. Explorăm românii cu şi fără conştiinţa moldoveniei lor, judeţ de judeţ, plasă de plasă şi până la cătunele pierdute. Cum caută alţii zăcămintele de preţ" (secţiunea III).

Schimburile de populaţie în viziunea lui Sabin Manuila

În toamna anului 1941, Sabin Manuila a aşternut pe hârtie detaliile unui vast schimb de populaţie[9] care să prevină pentru România şi statele limitrofe orice război viitor. Rămas inedit până de curând, proiectul lui S. Manuila a fost publicat în anexa articolului Sorina Bolovan, Ioan Bolovan. *Problemele demografice ale Transilvaniei între ştiinţă şi politică (1920–1945). Studiu de caz*[10]. Conceput de autor ca total şi obligatoriu în regiunile de graniţă, schimbul de populaţie tolera excepţii în celelalte zone (pentru cei trecuţi de vârsta de reproducere sau pentru 1–2% dintre cei care acumulaseră averi la sate).

Schimbul de populaţie imaginat de S. Manuila comporta patru etape esenţiale. Primele trei etape urmau să asigure soluţii pentru: „1) Problema Dobrogei; 2) problema bulgarilor din România şi din Basarabia, care la data conferinţei de la Craiova era ocupată de Soviete; 3) problema românilor din Bulgaria, dând Bulgariei atât ca populaţie cât şi ca suprafaţă un plus faţă de ceea ce are astăzi şi eliminând toţi românii din Bulgaria şi toţi bulgarii din România; 4) problema românilor din Timoc şi Banatul sârbesc; 5) problema sârbilor din România; 6) problema ungurilor din Iugoslavia; 7) problema sârbilor din Ungaria;

---

[8] Numele complet al echipei – „Echipa pentru identificarea și studierea sumară a așezărilor românești de la est de Bug" – amintit în articolul lor (reprodus în secțiunea VIII) de către N. Economu și I. Apostol corespunde acestei viziuni.

[9] Cf. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan. *Inițiative românești privind problema schimbului de populație în primii ani ai celui de al doilea război mondial (1939–1941)*, (in) *România și relațiile internaționale în secolul XX*. *In Honorem Profesorului universitar Dr. Vasile Vesa la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Volum îngrijit de Liviu Țârău și Virgiliu Țârău, Cluj-Napoca: Clusium, 2000, p. 90–116; Viorel Achim, *The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuila in October 1941*, „Annali dell'Istituto storico italo–germanico in Trento/Jahrbuch des Italienisch–deutschen historischen Instituts in Trient", XXVII (2001), p. 593–617; Viorel Achim, *Schimbul de populație în viziunea lui Sabin Manuilă*, „Revista istorică", XIII (2002), nr. 5–6, p. 133–150.

[10] Cf. Camil Mureșanu, coord. *Transilvania între medieval și modern*, Cluj-Napoca: Centrul de studii transilvane – Fundația Culturală Română, 1996, p. 125–131.

8) problema ungurilor din Ardeal; 9) problema rutenilor din Carpaţi şi 10) problema Ardealului şi a românilor din Ungaria”[11]. Etapa a patra ar fi fost dedicată schimbului de populaţie româno–ruso–ucrainean[12]. Recensământul din Basarabia, cel din Transnistria şi identificarea românilor de la est de Bug reprezentau deci, din punctul de vedere al Directorul General al Institutului Central de Statistică, preparative indispensabile în vederea acestei etape.

Pentru a înţelege condiţiile în care a fost elaborat proiectul lui Sabin Manuila e util să ne amintim că în vara anului 1940 România pierduse aproximativ o treime din teritoriu şi populaţie (Basarabia şi nordul Bucovinei, nordul Transilvaniei şi Cadrilaterul), a căror ocupare/revendicare fusese argumentată prin prezenţa în cuprinsul lor a unor populaţii minoritare ucrainene, maghiare, respectiv bulgare[13]. Se punea astfel problema unei rezolvări a problemei minorităţilor „de acelaşi sânge” cu popoarele vecine prin schimburi de populaţie cu ţările locuite de acestea, care să elimine primejdii viitoare .

Precedente ale unor ample mişcări artificiale de populaţie existau. După primul război mondial, prin Convenţia bilaterală de la Lausanne, aprobată de Societatea Naţiunilor, un milion şi jumătate de greci fuseseră transferaţi obligatoriu din Turcia şi Bulgaria în Grecia. Prin Convenţia dintre România şi Turcia din 4 septembrie 1936 se reglementase emigrarea voluntară a populaţiei tătăreşti şi turceşti din Dobrogea în timp de cinci ani, ca rezultat al căreia, în anul 1942 părăsiseră România cca 70 000 turci.

La 7 septembrie 1940 fusese semnat Tratatul de la Craiova care stabilea, în afara cedării către Bulgaria a judeţelor Caliacra şi Durostor (Cadrilater), un schimb de populaţie în Dobrogea între România şi Bulgaria având caracter obligatoriu pentru bulgarii din judeţul Tulcea şi Constanţa (60 000 locuitori) şi pentru românii din Cadrilater (106 000 locuitori) şi caracter facultativ pentru bulgarii din alte regiuni ale României, respectiv românii din alte regiuni ale Bulgariei[14]. Schimbul de populaţie a fost efectuat în toamna anului 1940, cu un adaos de 3 000 români intraţi în România şi 2 600 bulgari plecaţi în Bulgaria la 11 aprilie 1941.

Prin acorduri semnate succesiv cu guvernul rus (la 5 septenmbrie 1940) şi cel român (la 22 octombrie 1940), 150 000 germani fuseseră transferaţi pe teritoriul Reichului[15].

În anul 1941, schimburile de populaţie erau dezbătute public de o serie de lideri din Europa Centrală, printre care Edvard Beneş, preşedinte al guvernului cehoslovac din exil şi Edward Raczynsky, ministru de externe al guvernului polonez din exil. Iar în iulie 1942, guvernul britanic va accepta în principiu transferul (prin schimb de populaţie) minorităţii germane din Centrul şi Sud-Estul Europei[16].

Între proiectele din epocă, cel datorat lui S. Manuila se singularizează nu numai prin anvergură (el ar fi pus în mişcare aproximativ şase milioane de oameni), ci şi prin menţinerea în spaţiul etnic românesc, fără a viza anexări imperialiste de teritorii locuite majoritar sau exclusiv de alte popoare şi fără formulări rasiste. Reproducem aici caracterizarea lui Viorel Achim:

> […] cu unele mici excepţii, proiectul lui Manuilă se circumscrie spaţiului etnic românesc. Nu se vorbeşte de încorporarea la România a unor teritorii neromâneşti sub aspect etnic. Nu este avută în vedere nici anexarea Transnistriei (cerută de unele voci în primele luni de după declanşarea războiului împotriva U.R.S.S.), nici a Banatului iugoslav (de asemenea, cerută de unii). Modificarea vechilor frontiere statale şi etnice preconizată de Manuilă este motivată prin raţiuni strategice sau ţinându-se seama de decalajul numeric între populaţiile care urmau să facă obiectul unui schimb. Există şi replieri ale frontierei etnice în defavoarea românilor. Sub acest aspect, proiectul lui Manuilă se deosebeşte fundamental de unele proiecte româneşti din acel timp – care propuneau anexarea unor teritorii locuite majoritar de alte popoare – şi de proiectele elaborate în alte ţări, care ridicau pretenţii asupra unor teritorii străine sub aspect etnic. Dacă facem abstracţie de ajustările de frontieră, inclusiv în Cadrilater, proiectul lui Manuilă nu arată ambiţii imperialiste./ În acelaşi timp, proiectul lui Manuilă nu este rasist, cum a fost cazul cu *Generalplann Ost* – planul german vizând restructurarea etnică a Europei de Est. De asemenea, în formulările acestui proiect nu există nimic genocidal. Credem că nu avem motive să afirmăm că,

[11] *Idem*, p. 129–130.
[12] *Idem*, p. 130.
[13] Cf. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan (2000), p. 138.
[14] *Idem*, p. 109–110.
[15] *Idem*, p. 112–113.
[16] *Idem*, p. 112–113.

> în viziunea lui Manuilă, „transferul unilateral" al evreilor şi ţiganilor – era avută în vedere, probabil, Transnistria – trebuia să însemne distrugerea fizică a acestor populaţii – aşa cum se va întâmpla în realitate cu o mare parte dintre evreii din Basarabia şi Bucovina, precum şi cu mulţi dintre ţiganii deportaţi acolo[17].

Proiectul lui Sabin Manuila nu s-a înfăptuit. Schimbul de populaţie româno–ucrainean plănuit până la ultimele detalii (aşa cum o dovedeşte referatul lui Titus Rădulescu-Pogoneanu reprodus în *Anexă*), nu se va realiza. Înţelegând faptul, în scrisoarea adresată lui A.G. la 5.11.1943, Directorul Institutului Central de Statistică îi scria colaboratorului său:

> Fă tot ce omeneşte poţi face pentru *a ajuta*. Este unul din principalele rosturi în viaţă a[le] oamenilor superiori. Să rezolvăm probleme? Este o şansă rară, pentru care trebuie mult noroc. Cred că evenimentele ne împiedică de a realiza idealul nostru. Dar asta nu însemnează că nu puteţi salva nenumărate suflete./ Recent, m-am preocupat de problema evreilor din Transnistria. Am arătat că este punctul grav ce ni se va ridica la Conferinţa de Pace. Cred că nu trebuie să neglijăm ziua de mâine. Avem nevoie de *toate* voturile la Conferinţă./ Dacă se va lua o hotărâre, te voi aviza. Vei judeca D-ta, dacă vei avea vreun rost în această chestiune, în care pe noi ne interesează exclusiv aspectul de politică naţională, indiferent de evenimentele şi odiul zilei de azi. Naţiunea trăieşte şi mâine, nu numai astăzi (Secţiunea III).

Contextul instituţional al cercetării românilor de la est de Bug

În anul 1941, Institutul Central de Statistică efectuează un Recensământ asupra teritoriului amputat al României, în pregătirea şi desfăşurarea căruia este angrenat, în mod firesc, şi A.G., proaspăt angajat la I.C.S.[18] După eliberarea lor de sub ocupaţia sovietică, Recensământul este extins în iulie la teritoriile Basarabiei şi Bucovinei de Nord, unde se deplasează sub conducerea lui Sabin Manuila şi D. C. Georgescu (Secretar General al Institutului) o echipă masivă de 150 funcţionari ai I.C.S. Paralel cu acţiunea de recensământ, I.C.S. primeşte de la Preşedinţia Consiliului de Miniştri dispoziţia de a inventaria teritoriul Transnistriei şi o echipă I.C.S., compusă din 50 de funcţionari ai Serviciului exterior şi pusă sub conducerea lui H. H. Stahl se deplasează în noiembrie 1941 între Nistru şi Bug în acest scop, având ca centre de operaţii localităţile Dubăsari, Tiraspol şi Odessa.

Atât recensământul din Basarabia şi Bucovina, cât mai cu seamă inventarierea din Transnistria sunt dublate de acţiuni de cercetare sociologică, iniţiate de Institutul Social Român condus de Dimitrie Gusti, care conlucrează strâns, ca şi în trecut, cu I.C.S. Astfel, după cum reiese din raportul publicat de D. Gusti în „Sociologie românească" (pe care-l reproducem în secţiunea I a volumului), sub conducerea lui Traian Herseni, devenit între timp Director al Departamentului Culturii din Guvernământul civil al Transnistriei, o echipă de 13 cercetători (incluzându-i pe N. Al Rădulescu–geografie, I. şi T. Făcăoaru–antropologie, D. Şandru–limbă, Gh. Pavelescu–credinţe şi obiceiuri, Liviu Rusu–muzică populară, Ion Donciu–literatură populară, fotograful Donodini şi studentul sociolog Aurelian Popescu–administraţie) efectuează cercetări monografice în trei localităţi transnistrene cu populaţie moldovenească „mai compactă": Speia (jud. Tiraspol), Vasilcău (jud. Dubăsari) şi Handrabura (jud. Ananiev). Iar sub conducerea lui H. H. Stahl, o echipă a Institutului Social în componenţa căreia intră Gh. Serafim şi C. Durdun efectuează cercetări monografice în satele Mălăieşti (jud. Tiraspol) şi Ciuleni (jud. Orhei). Ca Director al Oficiului de Studii de la I.C.S., A.G. e interesat de problemele generale ale recensământului şi inventarierii în perspectiva identificării şi studierii populaţiei româneşti de la est de Bug. Ca Director în cadrul I.S.R., atunci când echipa pe care o deplasează la Nikolaev e nevoită să se retragă pe teritoriul Transnistriei în aşteptarea aprobării germane, el va decide să consacre răgazul acesta neaşteptat unei cercetări sociologice în Transnistria (pe teritoriul fostei Republici Autonome Moldoveneşti), acceptând şi redefinind o propunere în acest sens a lui Dimitrie Gusti.

---

[17] Viorel Achim (2002), p. 146.

[18] După desființarea Serviciului Social, o serie de sociologi gustieni se vor angaja în 1940 la Institutul Central de Statistică. A.G. va deveni în 1941 director al Oficiului de Studii, iar H. H. Stahl va fi angajat ca director al Serviciului Exterior al I.C.S.

Scopul pe care îl urmărește A.G. la Valea-Hoţului este triplu: (a) pe de o parte, o familiarizare de ansamblu cu metodele administraţiei rurale sovietice; (b) pe de altă parte, o cercetare a vieţii elementului românesc în cadrul Uniunii Sovietice (mai precis, în cadrul fostei Republici Autonome Moldovenești înființate în anul 1924) şi, însfârşit (c) completarea pe teren a informaţiilor concrete cu privire la localităţile în care sunt atestate comunităţi românești la est de Bug. În fapt, întregul episod transnistrian continuă, şi adâncește, sub impulsul împrejurărilor, pregătirea campaniei I.R.E.B.

Dintre cercetările întreprinse în timpul războiului de Institutul Central de Statistică şi de Institutul Social Român, înscrierea şi studierea românilor de la est de Bug a fost cea mai redusă ca personal şi cea mai extinsă ca suprafaţă acoperită. Ea l-a purtat pe Anton Golopenţia, care asigura contactele cu administraţia germană, stabilirea punctelor de anchetă, dispersarea pe teren a echipierilor şi legătura cu I.C.S., în zigzag de la Bug spre Nipru, bazinul Doneţului, Crimeea sau Melitopol, dar şi de la Bug la Rovno în Polonia, ca să nu mai vorbim de drumurile la Odessa, Golta sau Tiraspol pentru procurare de provizii şi daruri. La rândul lor, fiind puţini la număr, echipierii au avut de străbătut, mai cu seamă odată cu apropierea frontului spre sfârşitul anchetei, spaţii uriaşe, deseori singuri, vizitaţi doar episodic de către A.G., care verifica buna desfăşurare a lucrărilor, prelua listele de înregistrare şi le asigura transportul într-o nouă regiune.

În acelaşi timp, cercetarea de la est de Bug a fost şi cea mai riscantă, întrucât a adus în spaţiul ocupat de armata germană, fără sprijin posibil din partea autorităţilor sau a armatei românești, o echipă de cercetători care nu puteau fi percepuţi, cel puţin în primele momente, decât ca aparţinând forţelor ocupante. Expuşi acţiunii partizanilor, într-o regiune în care represaliile şi rechiziţiile armatei germane radicalizaseră spiritele deja grav încercate atât înainte cât şi în cursul războiului, cercetătorii au primit echipament militar (fără grade) şi au fost înarmaţi cu pistoale. Cum însoţeau camioane în care se aflau darurile în alimente ale Consiliului de Patronaj pentru populaţia românească din zonă, ei puteau reprezenta o tentaţie şi datorită sărăciei generale. La aceasta se adăugau drumurile care deveneau nepracticabile odată cu venirea ploilor sau se înzăpezeau imobilizându-i cu lunile în câte un sat şi frigul, cu care nu erau obişnuiţi.

Cercetarea de la est de Bug le-a oferit membrilor echipei, mulţi dintre ei sub sau abia trecuţi de 30 de ani, o libertate de acţiune considerabilă. A.G. a insistat asupra unei singure obligaţii: aceea de a respecta adevărul în culegerea datelor, de a nu le transforma în materiale de propagandă. Se cuvin menţionate aici cuvintele lui, readuse la viaţă în amintirile sale de G. Popescu:

> Locuiam fiecare în câte o casă de români. Ne înjghebasem şi o cantină. Acolo mâncam la prânz şi seara. După masa de seară zăboveam cu toţii până în ceas târziu de noapte, şezând la masa aceea lungă, în capul căreia se afla, oricât ar fi fost de ostenit de drumurile de peste zi, bunul nostru A. Golopenţia. Arareori, mai mult la începuturi, ne dădea câte un sfat. „Să ştiţi", spunea el, că cea mai importantă invenţie a secolului nostru nu este nici electricitatea, nici radio-difuziunea, nici aviaţia… Cea mai mare invenţie a secolului o constituie propaganda. Ea este instrumentul miraculos cu ajutorul căruia omul poate transforma negrul în alb şi albul în negru. Trăim sub imperiul acestei invenţii. Noi, aici, nu ne vom folosi de ea. Nu pentru asta am venit aici. Poate că oamenii vă vor privi cu reţinere, sau suspiciune. Gândiţi-vă la toate prin care au trecut. Teama nu e o maladie care se vindecă uşor. Voi trebuie să aflaţi adevărul, aşa cum a fost el. Şi dacă veţi afla adevărul, veţi afla de multe ori că el poate fi şi neconvenabil. Trebuie să câştigaţi încrederea oamenilor cu care veţi sta de vorbă. Prin încredere veţi ajunge şi la adevăr. Cum să le câştigaţi această nepreţuită încredere? Foarte simplu: spuneţi-le adevărul… Că vrem să scriem o carte despre satul lor, despre viaţa lor aşa cum a fost… şi înainte şi după revoluţia pe care au trăit-o aici"[19].

Anchetat cu privire la instrucţiunile date echipierilor I.R.E.B., A. Golopenţia scria în declaraţia sa din 3.2.1950: „[…]am atras totdeauna atenţia ca să se evite cu grijă tot ce ar putea scădea calitatea lucrării: înscrierile de nemoldoveni mai ales" şi, mai departe: „M-am dedicat cercetărilor şi documentării sociale şi este regula mea de viaţă de a evita orice denaturare a faptelor culese, oricare ar fi ele, chiar şi de natură politică" (cf. secţiunea I).

Infiltrând Institutul Central de Statistică, un număr de comunişti au pus uneori în primejdie şi obiectivitatea cercetării I.R.E.B. E însă puţin probabil că ei au putut-o afecta substanţial, dată fiind pe de o

[19] George Popescu, *Amintiri despre Anton Golopenția și cercetările la est de Bug*, reproduse în secțiunea VIII a volumului de față.

parte informarea sistematică a lui A.G. înaintea fiecărei descinderi într-un sat, iar pe de altă parte, atmosfera de încredere şi prietenie care a constituit nota dominantă a relaţiilor dintre echipieri şi şeful echipei.

Comuniştii din echipa I.R.E.B şi acţiunile lor

Dacă nu ar fi existat procesul Pătrăşcanu, acţiunea partidului comunist în cadrul Institutului Central de Statistică şi, mai aproape de ceea ce ne interesează aici, în cadrul echipei I.R.E.B. nu ne-ar fi fost astăzi cunoscută. Aşa cum reiese cu claritate din volumul Anton Golopenţia, *Ultima carte*[20], lucrările de la est de Bug au reprezentat de la un punct o temă importantă a anchetei. Unghiul din care ele sunt abordate în întrebările anchetatorilor nu priveşte însă decât în subsidiar cercetarea ca atare. Ceea ce îi interesează pe anchetatori pare a fi rolul şi comportarea comuniştilor din echipă (vom vedea, în continuarea introducerii, că centrul de interes a fost reprezentat în fapt de unul singur dintre aceştia, şi anume M. Levente).

Descoperim, parcurgând declaraţiile, în primul rând, diversitatea politică a echipei I.R.E.B. Ea număra, ca şi Oficiul de Studii în ansamblu, echipieri cu simpatii de stânga sau membri ai partidului comunist (N. Betea, M. Biji, D. Corbea-Cobzaru, E. Seidel, M. Levente, C. Pavel, B. Şchiopu, I. Oancea, C. Suciu, T. Al. Stoianovici), cu simpatii de dreapta – unii dintre ei foşti legionari – cum erau I. Apostol, Gh. Bucurescu, I. Chelcea, N. Economu, N. Marin-Dunăre, sau fără aderenţe politice, dar cu o orientare tinzând spre stânga (A.G., G. Retegan, O. Bârlea). La fel ca în organizarea de către profesor a campaniilor monografice gustiene, atunci când şi-a format – din voluntari – echipa, A.G. nu a luat în considerare culoarea politică a echipierilor săi, fiind preocupat în mod exclusiv de experienţa de teren şi utilitatea lor specifică pentru proiect. Cum însă Oficiul de Studii număra mai ales oameni de stânga şi în raport cu echipa lui Traian Herseni care a activat simultan cu echipa I.R.E.B în Transnistria şi a putut fi astfel constant comparată cu ea (vezi diviziunea *Contextul instituţional al cercetării românilor de la est de Bug* a introducerii de faţă), echipa condusă de A.G. a fost deseori numită atunci „echipa de stânga".

În prima etapă, în care echipa funcţionează pe ansamblul ei la Valea-Hoţului, diversitatea politică pare a fi prilejuit nu odată confruntări. O putem deduce din uşoara iritare faţă de prea desele îndemnuri la obiectivitate ale lui A.G., care răzbeşte în *Cronica* lui N. Marin-Dunăre reprodusă la începutul secţiunii V; sau din asigurările de obiectivitate şi notele autocritice care îşi fac loc în finalul unora dintre materialele semnate de Gh. Bucurescu. Realitatea întâlnită, discuţiile cu coechipierii şi antifascismul, care pare a fi fost unanim împărtăşit de echipieri, au determinat uneori reconvertiri, ca în cazul lui N. Marin-Dunăre bunăoară, despre care a vorbit în interviul său G. Retegan, dar care poate fi surprins în plină mutaţie politică chiar la lectura unora dintre textele redactate atunci, *Evoluţia culturală* de exemplu (vezi secţiunea V).

În etapa a II-a, regruparea în subechipe, pentru care A.G. a respectat dorinţele echipierilor, s-a făcut adeseori în funcţie de culoarea politică a acestora. Gh. Bucurescu formează subechipă cu I. Apostol şi N. Economu. C. Mănescu îi are drept coechipieri pe D. Corbea-Cobzaru şi N. Betea. M. Levente le-ar fi propus chiar lui Şt. Popescu şi A. Raţiu să formeze împreună o „echipă-celulă de partid".

Ceea ce aflăm însă doar explorând dosarul Pătrăşcanu e că, înainte de plecarea pe teren, comuniştii echipei I.R.E.B. au consultat legăturile lor superioare pe linie de partid (Ion Vintze respectiv Nicolae Petrea/Eugen Savin) cu privire la atitudinea de adoptat pe terenul sovietic şi că, odată ajunşi în Transnistria, deşi divizaţi, ei au încercat să stabilească o linie comună de acţiune. Aceasta a inclus în mod previzibil acţiuni politice deschise (aruncarea materialului de propagandă, denigrarea regimului antonescian) sau clandestine favorabile partizanilor, familiilor (indiferent de naţionalitate) cu soldaţi în armata sovietică, ori celor ameninţaţi cu luarea la muncă în Germania dar şi, greu de asociat cu etica profesională cea mai rudimentară, unele acţiuni de sabotare a lucrărilor I.R.E.B.: includerea în listele de familii de către echipa din care a făcut parte M. Levente, C. Mănescu şi D. Corbea-Cobzaru sau de către C. Pavel a unor familii nemoldoveneşti (spre a le distribui pachete-dar), încetinirea voită a lucrărilor sau vânzarea de către echipa lui M. Levente a unor componente ale pachetelor-dar spre a contribui cu bani la fondurile partidului comunist (vezi declaraţia din 29.1.1950 a lui C. Pavel). Că aceste din urmă acţiuni au fost cunoscute de timpuriu şi rapid contracarate de către A.G. putem deduce, pe de o parte, din textul unui raport al lui N.

[20] Anton Golopenția, *Ultima carte*, București: Editura Enciclopedică, 2001. Volum editat, cu Introducere și Anexă de Prof. Dr. Sanda Golopenția, p. 46.

Marin-Dunăre, care semnalează înscrieri în fals la Bulgarca[21], iar pe de altă parte din declaraţiile şi amintirile reproduse în secţiunile VII–VIII. În amintirile sale, A. Raţiu vorbește despre punerea în gardă de către A.G. cu privire la riscurile pe care le comportă înrolarea lui în mişcări de extremă stângă şi evocă felul în căre A.G. a rezolvat problema pachetelor-dar înstrăinate: prin cotizare a tuturor spre a acoperi pierderile. Iar M. Levente menţionează în declaraţiile sale din 13.2.1950 faptul că A.G. l-a separat neașteptat de restul subechipei[22].

În parte, acţiunile de sabotare menţionate în declaraţiile lor de M. Levente sau A. Raţiu au fost, după toate probabilităţile, exagerate de către aceştia sub presiunea anchetei. Dezavuarea cercetării I.R.E.B., urmărită prin întrebări *ad hoc* de către anchetatori, poate fi urmărită pe viu comparând între ele o serie de declaraţii ale lui A. Raţiu (şi pe toate acestea cu amintirile publicate de el după anul 1989). Se poate presupune că, înţelegând, în parte, atitudinea celor de stânga, A.G. le-a acordat libertate de acţiune în tot ceea ce nu privea mandatul expres primit de echipă de la I.C.S. Poate că şi de aceea, el a ales însă să verifice minuţios, înainte de a amplasa subechipele, probabilităţile demografice ale fiecărei localităţi, nedelegând parţial această operaţie nici unui alt echipier.

Dragoste cu denunţ: un episod uitat al anchetei Pătrăşcanu

Urmărind construirea procesului Pătrăşcanu, anchetatorii au pus de timpuriu în vizor Institutul Central de Statistică. Ii interesau legăturile dintre S. Manuila, înlăturat de la direcţia generală a Institutului, ulterior fugit în străinătate, şi L. Pătrăşcanu, dar şi devotamentul manifestat faţă de acesta din urmă de alţi funcţionari ai Oficiului de Studii, cum erau N. Betea, C. Pavel, sau A. Raţiu care vor fi de timpuriu arestaţi, acuzaţi că au încercat să-l ajute pe liderul comunist nedorit să părăsească ţara.

În anii tulburi ai masivelor redispuneri instituţionale, unul dintre cei care urcă neașteptat, rupându-se cu uşurinţă de I.C.S., şi chiar „angajându-i" pe unii dintre funcţionarii Institutului, este M. Levente. Urcând grăbit ierarhia funcţiilor, după arestările mai multor foşti colegi de la I.C.S. (între care şi A. Raţiu, care devenise între timp subaltern al său la Controlul Economic) şi demisia silită a lui A.G., M. Levente ia măsuri spre a distruge materialele adunate de el în cadrul echipei I.R.E.B., temându-se că acestea i-ar putea eventual dăuna politic. El apelează în acest scop la o fostă colegă, cu care fusese pe punctul de a se căsători (căsătoria, respinsă de partid, nu avusese loc şi M. Levente o luase de soţie pe sora colegului său de ilegalitate, Mircea Brătucu). E vorba de Matilda Demetrescu, căsătorită Ştefănescu.

Suspectată de colegi ca informatoare a Siguranţei la începutul anilor 1940, Matilda Ştefănescu a fost în mod sigur mai târziu informatoare a organelor de securitate. Că a ajuns la aceasta din teamă, sau din pasiunea de a participa la evenimente, nu avem cum şti şi nu ne interesează aici. Fapt este că în M. Ştefănescu se împletesc nerezolvate suferinţa provocată de renunţarea lui M. Levente, obscure dorinţe de

---

[21] În *Raportul 1* (reprodus în secțiunea II a volumului de față), N. Marin-Dunăre scria: „Cu secundul [C. Mănescu] am avut o discuție, provocată de informația căpătată de la locuitorul din Bulgarka, ce a venit joi seara cu manifestul 'Frați moldoveni'. Săteanul, ucrainean, ne-a mărturisit că în Bulgarka au primit daruri și ucrainenii. În completare, parcă, Mănescu afirmă că au înscris 400 familii din 450. Personal știu din investigațiile de astă iarnă că în Bulgarka nu sunt decât 25–30% moldoveni. Merg până la a accepta procentul maxim de 50%. Bineînțeles că n-am fost scutit de o sumă de grave insulte. Remarcabil este însă faptul că la Bulgarka numărul de moldoveni va apărea exagerat". În raportul său din 20.8.1942, D. Corbea-Cobzaru anunța pentru Bulgarka un număr de 1745 moldoveni (față de o populație totală de 2 791 locuitori) și scria: „S-au împărțit daruri la 380 familii. Aproximativ la 100 familii s-a dat mai puțin, fără să iscălească, ceea ce a fost o greșeală" (secțiunea II).

[22] Levente scrie: „Șederea mea la Siniuhin-Brid a fost întreruptă de Golopenția care, într-o zi (la patru-cinci zile după sosire) m-a luat cu un camion și, dându-mi-l ca ajutor pe Sașa Cerpică (pe care îl cerusem de mult timp), m-a despărțit definitiv de restul echipei, ducându-mă la Tișkovka, raionul Tișkovka" (secțiunea VII). Al. Cerpică era un moldovean care ajuta, mai ales ca translator, echipa I.R.E.B.

răzbunare, curiozitatea cu privire la lucruri pe care nu le cunoaşte şi în unele împrejurări nu le înţelege, plăcerea de a-şi vâna semenii înspăimântaţi şi o fire mereu la pândă. Ca membră a organizaţiei de bază, ea cercetează neobosită subsolurile I.C.S. spre a descoperi hârtiile echipei I.R.E.B., citeşte cu voce tare unei colege corespondenţa de familie a lui A.G., distruge o parte din arhiva Oficiului de Studii spre a acoperi eventuala înlăturare a materialelor cerute de M. Levente, îi mărturiseşte Luciei Apolzan cele făcute, crede a descoperi originalul recensământului sovietic pe care echipa I.R.E.B. l-ar fi sustras din Uniunea Sovietică aducându-l la Bucureşti[23], pe scurt traversează ani de agitaţie politică perpetuă greu de reconstituit astăzi.

Cum ascensiunea pe linie de partid a lui M. Levente antrenează inevitabile verificări şi denunţuri, acţiunile Matildei Ştefănescu ajung să facă obiect de arestare şi anchetă a acesteia. De pe urma declaraţiilor ei, M. Levente va fi arestat, acuzat că a dispus distrugerea de materiale privind U.R.S.S. aflate la I.C.S. Cei doi vor traversa deopotrivă episoade sumbre de anchetă şi vor ieşi în cele din urmă din închisoare. Tema lucrărilor I.R.E.B. dispare din ancheta Pătrăşcanu odată cu eliberarea lui M. Levente.

Structura volumului

În economia volumului de faţă, cititorii vor întâlni mai multe tipuri de texte, între care putem distinge în funcţie de distanţa lor în timp faţă de subiectul abordat şi de preponderenţa informaţiei privind (a) cercetarea sau (b) realitatea cercetată. Astfel, secţiunile I–III se definesc prin proximitate maximă faţă de momentul cercetării şi de realitatea care i-a constituit obiectul şi printr-o atenţie care se împarte firesc între cele două aspecte. Secţiunile IV–VI, consacrate îndeosebi descrierii realităţii social-demografice întâlnite şi interpretării ei marchează – cu excepţii pe care le vom semnala – o primă decontextualizare, în care episoadelor muncii pe teren le ia locul, de cele mai multe ori, cernerea şi sistematizarea, de către membrii echipei, a datelor acumulate. Însfârşit, secţiunile VII şi VIII sunt, dimpotrivă, secţiuni în care (a) textele – declaraţii în stare de detenţie sau evocări – se depărtează considerabil de momentul culegerii datelor şi de realitatea pe care acestea o condensau, iar (b) atenţia se concentrează în primul rând asupra recuperării episoadelor cercetării. Introducerea lor în volum a devenit necesară deoarece activitatea echipei de identificare a românilor de la est de Bug a fost sistematic ştearsă din memorie între 1944 şi 1989, neajungând să fie cunoscută prin rezultatele ei nici măcar specialiştilor.

Aşa cum se prezintă, volumul îşi propune readucerea în memorii a unei pagini uitate a cercetării sociologice şi demografice româneşti şi, prin aceasta, a unor aspecte importante ale vieţii comunităţilor româneşti dăinuind neştiute, departe în Ucraina, în anii celui de al doilea război mondial. Datele pe care le înfăţişăm sunt doar o parte a celor care fuseseră adunate şi sistematizate de echipa Institutului Central de Statistică şi care totalizau, după informaţiile de care dispunem, cinci lăzi de recensământ. Sperăm însă că volumul va deschide drum către publicaţii complementare care să scoată din uitare o cercetare importantă şi prin conţinut, şi prin învăţăminte, nu numai pentru specialiştii din ţară sau din străinătate, ci şi pentru publicul larg românesc.

Textele sunt dispuse în ordine cronologică în cadrul fiecărei secţiuni a volumului. În secţiunile II şi VII, ordonarea cronologică este secundă, ea reluându-se fie în raport cu activitatea fiecăreia dintre echipele de cercetare sau repatriere (II), fie în raport cu diferitele persoane care dau declaraţii în cadrul anchetei L. Pătrăşcanu ori cu urmărirea dosarului de repatrieri de către Parchetul Curţii Bucureşti (VII). Pe ansamblul volumului, raportul cronologic dintre secţiuni este următorul:

Secţiunea I: 23.12.1941–26.5.1951

Secţiunea II: 14.1.1942–10.3.1944
Secţiunea III: 8.9.1941–28.6.1944
Secţiunile IV–VI: 1942–1944

[23] Pentru a elimina și umbra unei îndoieli cu privire la această afirmație a Matildei Ștefănescu, reproducem aici fișa de împrumut a volumelor Recensământului sovietic din 1926, semnată de A.G., care se găsește în arhiva familiei: „Comandamentul de Căpetenie al Armatei/ Departamentul Guvernatorului Civil al Transnistriei/ ***Cărți date cu împrumut domnului Golopenția***/ Statistica populației Rusiei Sovietice din anul 1926. Publicată în anul 1928, șase volume începând cu vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6 și volumul 13 publicat în anul 1929./ În total 7 volume/ ss. A. Golopenția” (AFG).

Secţiunea VII: 16.1.1949–14.1.1953

Secţiunea VIII: 21.5.1976–1996

Anexa: 24.5.1941–11.1.2005

Secţiunea I incorporează reflecţia lui A.G. asupra identificării românilor de la est de Bug de la începutul ei şi până cu trei luni înainte de moartea sa în închisoare. Din clipa în care pleacă pe teren şi până la momentul în care i se va curma viaţa, A.G. mai are de trăit zece ani.

Secţiunile II–VI se suprapun cronologic peste o parte a perioadei acoperite de secţiunea I: aceea, intensă, a lucrului pe teren. Spre deosebire de secţiunile II sau III, în care rapoartele, notele sau scrisorile sunt (cu rare excepţii) datate, notele, articolele sau studiile cuprinse în secţiunile IV–VI sunt datate numai atunci când au fost publicate anterior (ceea ce se întâmplă cu un număr restrâns de texte din secţiunea VI). În rest, putem spune doar că lucrările inedite care corespund secţiunilor IV–VI au fost elaborate parţial în intervalul 1942–1944.

Între 1944 şi 1989 se dispune o lungă perioadă de tăcere în jurul campaniei de identificare a românilor de la est de Bug.

Această tăcere va fi brutal întreruptă între anii 1949 şi 1953 doar în închisori şi tribunale. După cum o atestă secţiunea VII, activitatea echipei I.R.E.B. este, timp de aproape patru ani, una din temele anchetei L. Pătrăşcanu. Asistăm astfel, parcurgând volumul de faţă, la un prim episod, secret, al rememorării: o readucere forţată în memoriile celor care lucraseră pe teren a cercetării de la est de Bug.

Secţiunea VIII include alte două episoade de readucere secretă în memorie – de data aceasta însă, ca rod al unor iniţiative particulare – a campaniei de la est de Bug. Este vorba de interviurile luate independent şi neoficial de Sanda Golopenţia în 1976 şi de Zoltán Rostás în 1985–1987. Interviul pe care S.G. i-l ia lui N. Marin-Dunăre vizează în mod expres cercetarea I.R.E.B. El nu este înregistrat sau notat, N. Marin-Dunăre preferând la acea dată să redacteze singur un text pe marginea discuţiei. Interviurile luate de Z. Rostás lui N. Marin-Dunăre şi Gh. Retegan vizează activitatea Şcolii sociologice de la Bucureşti în ansamblu şi întâlnesc, inopinat, tema expediţiei ştiinţifice din anii celui de al doilea război mondial.

Secţiunea VIII găzduieşte evocări ale campaniei I.R.E.B. publicate sau redactate de membri ai echipei şi de colegi de la I.C.S. după 1989 (N. Economu. I. Apostol, A. Raţiu, Gh. Popescu, V. Trebici), care au murit la scurt timp după aceea. Ele nu sunt numeroase. La data la care publicăm volumul de faţă vremurile şi vârsta şi-au spus cuvântul. Nici unul dintre membrii echipei nu mai este în viaţă.

Nu putem încheia prezentarea de ansamblu a volumului fără a sublinia caracterul lui *polifonic*. El derivă din faptul că, la fel cu *Ultima carte* sau cu seria de corespondenţă pe care am intitulat-o *Rapsodia epistolară*, am înscris volumul de faţă într-o vastă operaţie de arheologie culturală şi existenţială în care multiplicitatea vocilor aminteşte de multiplicitatea obiectelor prin a căror atentă comparaţie arheologii ajung să reconstituie perioade de mult trecute. Perioada cercetării la care ne referim se situează în anii celui de al doilea război mondial. Realitatea vieţilor româneşti de la est de Bug pe care cercetarea a ajuns să o apropie de noi nu cuprinde în genere mai mult de două sute de ani. Sunt speranţe că, parcurgând texte redactate deopotrivă de membrii echipei care s-a deplasat pe teren, de cei câţiva specialişti care scriseseră, în Rusia, în România sau în Ucraina despre românii de la est de Bug, de cei care au contribuit la zădărnicirea eforturilor echipei şi de cei care, dimpotrivă, cu sau fără voie, au adus până la noi paginile de faţă, şi comparând punctele de vedere politice şi ideologice care s-au înfruntat cu privire la acest material, vom ajunge la o imagine de ansamblu care să îngăduie reflecţia negociată asupra unui aspect important al sociologiei, demografiei, istoriei şi al identităţii culturale româneşti.

Secţiunile I–III

Secţiunile I–III pot fi consultate cu folos spre a reconstitui desfăşurarea în timp şi spaţiu, personalul şi metodologia cercetării. Ele se dispun firesc în jurul conceptului de *raport* sau *dare de seamă*. Rapoartele cuprinse în secţiunile I şi II sunt elaborate în cadrul unei structuri ierarhice, de la autor subordonat către cititor supraordonat. Ştim că Institutul Central de Statistică a fost o instituţie strict ierarhizată. O impuneau numărul mare de salariaţi şi amploarea sarcinilor, contribuiau la aceasta formaţia americană a Directorului General Sabin Manuila şi, poate, într-o măsură, originea lui ardeleană. Secţiunea I – *Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug. Rezultate şi perspective* regrupează, cu puţine excepţii, rapoarte trimise de şeful echipei, Anton Golopenţia, către Directorul General al I.C.S., Sabin

Manuila. Secţiunea II – *Rapoartele echipierilor către Anton Golopenţia* – conţine, alături de rapoartele adresate şefului echipei şi deseori în locul lor, formulare statistice şi tablouri sociologice sumare ale localităţilor parcurse. Nu putem şti câte dintre rapoartele respective lipsesc din cele două secţiuni. E clar însă că secţiunea I este considerabil mai completă decât secţiunea II. Ştim, pe de altă parte că, de la un punct, condiţiile grele ale cercetării, pe timp de război şi de iarnă într-un teritoriu ocupat şi întins, au impus renunţarea la rapoarte/ tablouri sociologice şi de către A.G. şi de către echipieri, acestea fiind înlocuite prin listele nominale de persoane de origine română înregistrate în localităţile cercetate. S-ar putea, deci, ca lacunele existente în materialul cuprins în secţiunile I şi II să fie mai puţin serioase decât apar la primă vedere.

Secţiunea I este secţiunea cheie a volumului. Ea dă socoteală de câteva etape între care este util să distingem:

a) etapa *începutului imposibil* în care, neprimind aprobarea de pătrundere în Ucraina aflată sub administraţie civilă germană, echipa deplasată la Nikolaev, la est de Bug, se retrage după trei săptămâni la Valea-Hoţului şi întreprinde aici, pe de o parte o cercetare privind administraţia rurală sovietică, iar pe de altă parte, o monografie sociologică succintă a localităţii. Se cuprind aici rapoartele I–VI ale lui A.G. către Sabin Manuila dintre 23.12.1941 şi 21.1.1942. Lipsesc, după toate probabilităţile, un număr de rapoarte din ianuarie şi februarie 1942. Raportul V este scris, în numele lui A.G., de către T. A. Stoianovici;

b) etapa de *aprofundare* prin redactare de lucrări ştiinţifice, *a pregătirii lucrărilor* de identificare a românilor de la est de Bug. Continuând pregătirile începute în cursul anului 1941[24] şi prelungite forţat pe teren, în Transnistria, aceasta se efectuează la Bucureşti între lunile martie şi iulie 1942, la sfârşitul lui iulie sosind mult aşteptata aprobare germană. Dispunem, în legătură cu această etapă, de două referate ale lui A.G. (din 26.3. şi 27.7.1942) şi de analiza nedatată intitulată *Cifra românilor din Transnistria*. E puţin probabil ca textele oficiale să fi fost cu mult mai numeroase, întrucât A.G. putea comunica prin viu grai atât cu Sabin Manuila cât şi cu colegii de la I.C.S., I.S.R. sau Consiliul de Patronaj, aflaţi cu toţii la Bucureşti.

c) *lucrările de identificare propriu-zise*, prezentate sintetic *în rapoartele şi tabelele* privind cifra românilor din localităţile cercetate, *înaintate către I.C.S., sau Consiliul de Patronaj, şi în notele privind perspectivele de repatriere a românilor de la est de Bug*. Întrucât am alăturat acestor materiale rapoarte şi prezentări datorate lui A.G., D. Gusti sau Bucurescu, prilejuite de expoziţia privitoare la activitatea echipei I.R.E.B. organizată la Institutul de Statistică sau de apariţia unui nou număr al revistei „Sociologie românească", se includ aici materialele datând din perioada 26.3.1942–31.12.1943. Cum în acest răstimp A.G. a venit destul de rar la Bucureşti, este probabil ca în această etapă numărul rapoartelor şi al tabelelor să fi fost mai mare.

d) *lucrările de identificare evocate* în *memoriul* în favoarea colegilor arestaţi înainte de 23 august 1944, în *depoziţia de martor* privind Comisia Centrală de Repatriere şi în *declaraţiile ca martor în procesul Pătrăşcanu* ale lui Anton Golopenţia. Textele din această etapă au fost scrise între 1.2.1944 şi 26.5.1951.

Etapele cheie pentru tema volumului sunt etapele c) şi d). Etapele a) şi b), la fel cu *Anexa,* permit cunoaşterea dinăuntru a pregătirii ştiinţifice şi administrative a cercetării. Falia politică şi ideologică ce separă (cu excepţia memoriului) textele cuprinse în secţiunea c) de textele din secţiunea d) nu afectează, la A.G., continuitatea de viziune şi prezentare. Comparaţia între rapoartele trimise lui S. Manuila şi declaraţiile în care A.G. discută interesul şi relevanţa cercetării românilor de la est de Bug este edificatoare în acest sens. Tonul nu s-a schimbat, conţinutul şi aprecierile sunt aceleaşi.

Secţiunea II – *Rapoartele echipierilor către Anton Golopenţia* – conţine (a) informaţii sporadice cu privire la ieşirea iniţială pe teren din decembrie 1941–februarie 1942 urmate de (b) informaţii relativ consistente privind perioada august–decembrie 1942 a deplasărilor la est de Bug şi (c) informaţii sporadice cu privire la repatrierea moldovenilor evacuaţi din Crimeea şi Cuban.

Datele la care ne referim sub (a) se limitează la un raport din 14.1.1942 al echipei de recunoaştere compuse din I. N. Oancea şi G. Retegan. Trimişi de A.G. să examineze posibilităţile de repliere într-un sat transnistrean interesant din punct de vedere sociologic, cei doi pleacă din Nikolaev pe 10 ianuarie, trec prin Kantakuzinka, unde se afla, efectuând prospectări în dreapta şi – neoficial – în stânga Bugului, grosul echipei I.R.E.B. şi îi contactează pentru informaţii sociologice, statistice şi logistice pe funcţionarii I.C.S. din birourile transnistrene de la Berezovka (D. Mihalache), Ananiev (N. Ganea) şi Tiraspol (H. H. Stahl) ale Inventarierii, stabilind totodată modalităţile de transport în cazul în care Valea-Hoţului se dovedeşte a fi

[24] După cum vom vedea, la pregătirile din anul 1941 se referă, în cadrul volumului de față, un număr important de documente cuprinse în *Anexă*.

– cum se va întâmpla – localitatea aleasă pentru cercetare. Raportul ne aduce în contact cu modul de a lua decizii pe teren al lui A.G. O posibilitate – deplasarea la Valea-Hoţului, cântărită anterior, este testată prin consultarea Echipei de inventariere din Transnistria şi prin adunarea de date de la săteni din împrejurimi şi, la faţa locului, de către câţiva membri ai echipei I.R.E.B. special instruiţi, care au primit mandat să stabilească, în paralel, şi detaliile practice ale aducerii tuturor la punctul de anchetă ales în final.

Confruntând tabelul repartizării pe teren a echipelor întocmit de Anton Golopenţia înainte de plecarea pe teren din august 1942, pe care l-am reprodus la începutul secţiunii, cu rapoartele pe care le-am reprodus în cadrul volumului, putem conchide că dispunem de cvasi-integritatea rapoartelor pentru echipele stabile[25] I (G. Bucurescu, N. Economu, I. Apostol), II (N. Marin-Dunăre, I. Chelcea, D. Duţescu) şi III (N. Betea, C. Mănescu, D. Corbea-Cobzaru). Rapoartele acestea acoperă intervalul 10.8–28.11.1942. Lipsesc rapoartele echipei stabile IV (Şt. Popescu, M. Levente, A. Raţiu) şi cele ale echipelor mobile I (G. Retegan, E. Seidel, Tr. Georgescu, poate Ovidiu Bârlea) şi II (C. Pavel, Gh. Popescu). Ştim că rapoartele lui Ştefan Popescu au existat, ele fiind menţionate insistent în cadrul anchetei Pătrăşcanu. În momentul consultării de către noi a Arhivelor S.R.I. rapoartele acestea nu se aflau însă în dosarul 40002, pe care l-am parcurs integral. De asemenea, dosarul nu includea un volum Retegan, şi nici rapoarte I.R.E.B. semnate de C. Pavel. Apare în schimb în volum, în plus faţă de tabelul repartizării iniţiale pe teren, un raport întocmit de echipa compusă din M. Biji şi T. A. Stoianovici la data de 4.12.1942.

Patru referate ale lui Iuliu Mălinaş, datând din ianuarie–martie 1944, atestă episodic participarea I.C.S. la repatrierea moldovenilor de la est de Bug. Ele privesc evacuaţii din Crimeea şi Cuban şi vor trebui întregite cu informaţii care apar în secţiunile I, VII şi VIII pentru a obţine o imagine de ansamblu.

Textele cuprinse în secţiunea III – *Corespondenţa momentului* – nu diferă prea mult de acelea ale rapoartelor din secţiunile I şi II. Scrisorile sunt scurte şi la obiect, chiar când e vorba de scrisori de familie sau între prieteni apropiaţi. Ele sunt scrise de multe ori pe cărţi poştale, circulă încet prin curieri, şi sunt expuse lecturii de către alţii pe parcurs, pe care adeseori o invită. Fireşte, e vorba în acest caz de „rapoarte" care nu se înscriu într-o structură ierarhică. Dar, la fel cu rapoartele propriu-zise, ele ne îngăduie să pătrundem în episoadele cotidiene ale activităţii profesionale sau ale existenţei corespondenţilor.

Grupajul de scrisori din secţiunea III permite cititorilor să-şi facă o idee de ansamblu asupra situaţiei de la est de Bug (a echipierilor, a armatei româneşti aflate acolo şi descoperind informaţii privitoare la satele cu populaţie moldovenească pe care le transmite echipei, a localnicilor moldoveni dornici să participe la operaţia de identificare sau repatriindu-se în România) şi a situaţiei de la Bucureşti (a colegilor de la Institutul Central de Statistică, Institutul Social Român, Consiliul de Patronaj, sau a familiilor diverşilor echipieri) în timpul celui de al doilea război mondial. Din totalul de 91 scrisori (82 incluse în secţiunea III şi nouă adăugate în cadrul acestei introduceri), 31 îl au ca expeditor pe A.G. Restul de 60 se distribuie între 33 expeditori, ceea ce ne oferă un eşantion relativ consistent de puncte de vedere şi perspective profesionale şi umane asupra campaniei I.R.E.B.

Populaţia corespondenţilor se compune în principal din colegi de la Institutul de Statistică care vor face sau au făcut parte la un moment dat din echipa I.R.E.B. (T. A. Stoianovici, Şt. Popescu, M. Biji, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu ca destinatari în raport cu A.G. expeditor; M. Levente şi C. Pavel, T. A. Stoianovici, E. Seidel, N. Marin-Dunăre ca expeditori în raport cu A.G. destinatar) sau care se ocupă/preocupă la Bucureşti de bunul mers al lucrărilor echipei (D. C. Georgescu ca destinatar în raport cu A.G. expeditor; G. Nilvan, C. Suciu, T. Lăzăroiu, D. C. Georgescu, Ion Negru, Sabin Manuila, N. I. Oancea, P. Vlad, E. Seidel ca expeditori în raport cu A.G. destinatar). Dintre membrii Institutului Social Român, A.G. îi scrie lui Mircea Vulcănescu şi primeşte scrisori de la D. Gusti, O. Neamţu sau I. Jivan (ultimul, activ în filiala de la Timişoara a I.S.R.). O ultimă categorie de corespondenţi „profesionali" o constituie cei întâlniţi pe teren: depozitarul ziarelor de la Odessa, ofiţeri care transmit informaţii privind comunităţile româneşti întâlnite în cursul mişcărilor de trupe prin Ucraina cum e V. G. Boantă, un învăţător – Iuhim Zelenciuc – oferindu-şi serviciile; o scrisoare îi e trimisă lui A.G. de către repatriatul Afanasie Soroceanu, care încearcă să-şi regularizeze situaţia etc. Alături de ei se fac auzite vocile membrilor familiei

[25] A.G. a împărțit echipa I.R.E.B. în subechipe stabile (care se instalează de obicei în localitățile cu mulți moldoveni) și subechipe mobile (care înregistrează moldovenii răzleți). În parte, opoziția dintre subechipe stabile și subechipe mobile coincide cu opoziția rural/urban. Pentru simplificare, vom vorbi de echipe stabile, mobile, rurale, urbane, nemaimarcând în restul textului caracterul lor de subechipe.

lui A.G.: soţia Ştefania Golopenţia, fraţii Romulus şi Corneliu (care se află amândoi în acel moment pe frontul de Răsărit), vărul Dumitru Golopenţa.

Am inclus în secţiunea III şi două scrisori trimise de A.G. unor membri ai echipei I.R.E.B. Este vorba de scrisoarea 69, adresată lui Mircea Biji, T. A. Stoianovici şi D. Corbea-Cobzaru la 1.12.1942 şi de scrisoarea 81, datând de la sfârşitul anului 1943 sau din anul 1944, adresată lui N. Economu. Ele nu au fost încadrate în secţiunile I sau II, dat fiind formatul epistolar, dar completează în fapt secţiunea II a volumului documentând vocea lui A.G. în dialogul său obişnuit cu echipierii.

Un supliment întârziat la secţiunea III

Cu prilejul definitivării acestei introduceri, am constatat că scăpasem[26] din vedere în secţiunea III un număr de nouă scrisori trimise de A.G. Ştefaniei Golopenţia în perioada cercetării I.R.E.B. şi incluse de aceasta în volumul de corespondenţă Anton Golopenţia–*Ceasul misiunilor reale*, pe care l-a editat[27] în 1976–1977 şi care a apărut postum 20 de ani mai târziu.

Pentru a nu mai adăuga o *Anexă la introducere* (dat fiind că volumul dispune deja de o *Anexă*), am optat pentru introducerea abruptă a scrisorilor lipsă în acest punct al textului nostru. Ele sunt importante pentru stabilirea subechipelor şi a deplasărilor lor, de care ne vom ocupa în cele ce urmează. Sperăm că cititorii vor înţelege necesitatea şi ierta dezinvoltura acestei opţiuni. Am marcat poziţia pe care scrisorile respective ar trebui să o ocupe în cadrul secţiunii III în cazul unei reeditări a volumului de faţă prin reluarea, în numerotare, a numărului scrisorii imediat anterioare urmat de *a, b, c* etc. Scrisoarea 4a urmează aşadar scrisorii 4 şi ar trebui renumerotată ca 5 într-o nouă ediţie. Adaosul de faţă face ca volumul de ansamblu al *Corespondenţei momentului* să se ridice la 91 scrisori. Cum nu dispunem de originalul celor nouă scrisori, nu am fost în măsură să întregim pasajele eliminate de Ştefania Golopenţia. Acestea constau în genere din formulele de adresare şi pasajele cu caracter mai pronunţat personal.

Scrisorile pe care le adăugăm aşadar secţiunii III sunt următoarele:

4a. A.G. către Ştefania Golopenţia (c.p.)

29 XII 1941

Sunt la începutul lucrului. Până acum n-a fost nici prea greu, nici prea frig.

Statul nostru aici se va prelungi până în martie. Voi trimite un cuvânt casierului Institutului ca să trimită acasă banii. În caz de eventuale nevoi băneşti neaşteptate, telefonează-i lui Mitu Georgescu sau, în lipsa lui, d-lui Biji, locţiitorul meu.

Salutări lui Bubi.

Mult bine în anul 1942.

Anton

Anton Golopenţia/ Echipa Institutului Central de Statistică, Com. M.U., Of. poştal militar 147

53a. A.G. către Ştefania Golopenţia

12 octombrie 1942

Am sosit cu bine la Odessa, de unde voi pleca în cursul dimineţii de azi […]

La 20 oct[ombrie] vei primi 20 000 lei din salariu. Pentru cartofi şi ceapă e bine să trimiţi vorbă la Institut d-lui Suciu (colaborator al meu). Au sosit.

Am găsit aci două scrisori ale lui Bubi din 9 şi 14 sept[embrie] care mi-au făcut multă plăcere. Vă salută […]

Nu uita făgăduiala făcută Profesorului[28] cu privire la Şanţ.

26

[27] Vezi nota 6 mai sus. Scrisorile apar la p. 255–260.

[28] E vorba de Profesorul Dimitrie Gusti. A.G. va include colaborarea presimțită a Ștefaniei Golopenția – *Roluri domestice în satul Șant (Năsăud)* – în *Proiectul de sumar*

Tot binele,

Anton

75a. A.G. către Ştefania Golopenţia

Golta, 28 martie 1943
duminecă

Îţi mulţumesc pentru scrisoare şi prăjitură. Am stat la Golta două zile ca să redactez nişte rapoarte şi să odihnesc puţin. Mâine dimineaţă o pornesc din nou. Voi lucra singur într-un sat de pe Nipru pe care mi l-am reţinut cu gândul de a aduna material pentru un cât de mic studiu. Sunt curios să văd dacă-mi confirmă bănuielile, potrivit cărora ar trebui să fie foarte interesant.

Primenit şi oleacă spălat, am fost adeseori cu gândul la tine şi la casă. Când alerg cu maşina sau umblu cu trăsura ceasuri după ceasuri îmi pari mult mai departe.

Vor trebui totuşi să mai treacă cel puţin trei săptămâni până să mă pot gândi la plecat, până să îndrăznesc să-mi găsesc poate un pretext de a veni.

Vei primi zilele acestea vreo 25 000 lei din salariul meu. Nu te îngriji de chirie, o voi plăti eu la întoarcerea mea. Suma de care ţi-am pomenit – 30 000 – nu ţi-a fost remisă pentru că, datorită unor defecte de formă, un credit din care urma să-mi fie plătită n-a fost achitat de Min[isterul] Finanţelor. Cred că o vei primi zilele acestea.

Dă, te rog, la reparat succesiv diferitele mele perechi de pantofi şi bocanci la pantofarul de lângă farmacia de pe Sf. Elefterie. Au toţi câte o meteahnă. Începe cu bocancii, pe care te rog să-i dai omului pe care-l va trimite d-l Economu spre sfârşitul săptămânii viitoare spre a lua lucruri pentru mine […] Mulţumesc.

Te sărut şi pe tine şi pe Sanda.

Anton

Trimit şi azi un pachet de şocolată.

75b. A.G. către Ştefania Golopenţia

Dnepropetrovsk
7 aprilie 1943

Mi-am luat nădejdea de la venitul acasă de Paşti. Nu suntem decât doi în regiunea Dnepropetrovsk şi singur drumul până la Golta cere o zi şi jumătate. Ne vom strădui să terminăm mai degrabă cu totul. Suntem de acum pe sfârşite. Eu cu Retegan în oraşele şi puţinele aşezări româneşti de pe Nipru – alţi doi băieţi în Crimeea. Ei vor mai avea de făcut regiunea Melitopol după ce vor termina, iar noi Mariupolul. Va mai trebui făcut apoi un drum până la Proskurov. Poate să sfârşim până-n ultimele zile ale lui mai. Pe mine, e drept, s-ar putea să mă recheme mai degrabă cei de la Preşedinţie în urma unor propuneri privitoare la repatriere pe care le-am trimis prin ultimul curier.

Îţi urez sărbători cu soare şi bună dispoziţie. Sandei cumpără-i din vreme ceva iepuri şi ouă de şocolată şi nu uita să faci nici prăjituri, nici ouă roşii.

Cred că nu mai trebuie să vorbesc mult despre dorul meu de voi.

Te rog să-i scrii şi tatii şi mamei în numele meu. Nu pot să le scriu azi şi alt prilej de legătură cu lumea nu mai cred să am în cursul celor două săptămâni următoare. Doreşte-le sărbători vesele. Tatii scrie-i să se intereseze să-ţi găsească o cameră la Băile Herculane sau la Teiuş, dacă ţi-ar conveni să petreci acolo o lună de vară. Demersurile trebuiesc probabil pornite din vreme.

Am cerut să ţi se mai dea, afară de leafa pe care vei primi-o înainte de sărbători, 10 000 lei. E darul meu de Paşte. Cumpără-ţi o ştofă, comandă-ţi o pereche de pantofi. Sper că creditul, din care urmează

---

pentru un număr special din „Sociologie românească” (an. V, nr. 1–2) pe care l-am reprodus în fruntea secțiunii VI a volumului de față.

să mi se achite unele economii din diurne, s-a încasat. Dacă i-ai primit pe cei 30 000, totul e în regulă şi vei primi degrabă şi această din urmă sumă. Dacă nu, cred că nu va mai trece mult.

Urări de bine lui Bubi, Sandei un bobârnac pe nas.

Te îmbrăţişez,

Anton

Şoferii maşinilor în reparaţie care aduc această scrisoare la Bucureşti se vor întoarce după Paşti. Prin Bucureşti le-am spus să treacă în ziua de 29 aprilie. Trimite-mi un cuvânt prin ei şi pantalonii lungi care se găsesc în dulap.

75c. A.G. către Ştefania Golopenţia

Dnepropetrovsk
10 mai 1943

Pot trimite prin cineva care pleacă spre ţară câteva cuvinte.

Am uitat să-ţi spun că vei primi acum la începutul lunii vreo 15 000 lei, apoi după 20 ale lunii vreo 30 000. Aceşti bani îţi vor îngădui să-ţi pregăteşti călătoria la Timişoara şi B[ăile] Herculane.

Te rog să-i dai acum lui Bubi 1 500, iar la plecarea ta, dacă încă n-am sosit (cred că voi putea pleca de la Golta în ziua de 2–3 iunie, dacă-mi vine înlocuitorul aşa cum a făgăduit), 2 000 lei pentru masă.

Iar dacă lucrul nu-ţi face supărare prea mare, trimite te rog haina albă groasă cusută anul trecut la spălătorie s-o spele şi s-o calce bine. Iartă aceste cereri.

Dificultăţile pentru a căror învingere am venit la Bucureşti şi am fost în marţea Paştilor la Rovno în Polonia sunt înfrânte, însfârşit. Sper să ne putem apuca mâine de lucru.

Vă sărut pe toţi. Bubi să nu uite isprăvile plănuite de el.

Anton

Asupra plecării înlocuitorului meu, Dl. Dr. Seidel, îţi poate da informaţii Dl. Lăzăroiu.

În servieta mea se găseşte un dosar galben, iar în acesta, la sfârşit, un plic scris de Mitu şi adresat unui doctor la Kerci. Dă-i-l te rog, cu un prilej, D-lui Lăzăroiu ca să mi-l trimită. L-am uitat şi trebuie remis.

Anton

75d. A.G. către Ştefania Golopenţia

Antonovka
30 mai 1943

Mulţumiri pentru cartea poştală, pe care am primit-o ieri. Aflu cu regret despre necazurile de acolo şi sper că de atunci totul s-a îndreptat.

Lucrez în grupul de sate româneşti Voloskoe de lângă Nipru. Din 12 mai. Fiind singur şi având umblătură multă ziua întreagă, nu prea ajung să umblu după informatori. Dar şi cele prinse cu prilejul înregistrării îmi vor îngădui să însemn un tablou al regiunii şi al românilor de aci[29]. Ca să n-am regretul de a nu fi făcut nimic.

Am avut de înfruntat zece zile de ploaie continuă şi de noroi ucrainean. Cum Retegan, cel mai dibaci aproape din cei cinci cu care sunt aci, e chemat la regiment, planurile mele de până ieri sunt răsturnate. Să văd ce voi putea face după întoarcerea din concediu a altui colaborator bun spre a da urmare dorinţei D-lui Dr. Manuila ca să văd de unele lucrări la Bucureşti.

Oamenii de aci mă compătimesc ca pe un soldat rupt de casă şi mă întreabă de fiecare dată dacă am „fumee" şi copii.

Vezi dacă poţi pleca încă înainte de serbarea de sfârşit de an.

Cu multă dragoste,

[29] Nu am găsit acest tablou, în cazul în care A.G. îl va fi realizat.

Anton

75e. A.G. către Ştefania Golopenţia

Dnepropetrovsk
8 iunie 1943

Trimit un cuvânt cu Retegan, care pleacă la Regiment în ţară. Sunt sănătos şi aproape gata cu regiunea Voloskoe. De poimâine voi începe o serie de curse lungi: Crimeea, Marea Azov. E momentul ultimului efort. După şase–opt săptămâni vom fi ajuns atât de departe cât se poate ajunge, şi gata. Până atunci nu mai văd speranţe de venit în ţară. E drept că n-am cum bănui dificultatea care mă va trimite acolo, poate, şi nici vreo chemare.

Trebuie să-ţi faci planul de vacanţă fără a mă aştepta. Scrie-i tatii să-ţi câştige neapărat camera la Băile Herculane. Vei primi regulat întregul meu salariu. La plecare lasă-i lui Bubi banii câţi trebuie pentru masă timpul cât vei lipsi. Dă-i, te rog, şi acum câte 1 500–2 000 lunar, ca să aibe de cheltuială. Casierului spune-i unde să-ţi trimită banii la 20 iulie. La începutul lui august sper să mă pot întoarce cred definitiv.

Mult bine fiecăruia din voi.

Cu drag,

Anton

78a. A.G. către Ştefania Golopenţia (c.v.)

5 oct[ombrie] 1943

Munca noastră e grea şi plină de eşecuri[30].

Te rog să-mi trimiţi prin curierul care aduce aceasta pantalonii groşi negri şi bluza maron cu fermoar.

Gândeşte-te dacă în raport cu situaţia din Bucureşti nu e potrivit să te aşezi la Bozovici cu copilul[31].

Mult bine,

Anton

79a. A.G. către Ştefania Golopenţia

Golta, 23 noiemvrie 1943

Am luat în primire abia alaltăieri scrisoarea ta. Mă întorceam dintr-un drum de două săptămâni. Acum s-a hotărât repatrierea, dar oamenii nu primesc căruţele cu care să poată pleca. Trebuie să le aducem tocmai din Transnistria. E noiembrie şi ploile au început. Vom izbuti totuşi într-un fel dacă nu va lipsi timpul.

Dacă nemţii nu vor putea ţine frontul, vom pleca cu o zi, două, înaintea venirii ruşilor.

Plecarea la Bozovici o văd posibilă în modul următor. De închiriat pentru trei zile camionul Cooperativei Institutului. De împachetat în geamantane şi lăzi ce ar putea fi împrumutate de la Institut tot ce e în dulapuri (cu lăsarea pentru mine a unui geamantan cu rândul de haine măslinii şi ceva rufe de schimb şi încălţăminte) şi a cărţilor. Apoi, cerere de concediu şi stabilirea la Bozovici până la vară. Dacă se întâmplă ceva, ai scăpat nesupărată şi cu legătura luată cu singurul punct de sprijin de care dispunem.

Eu plec acum la Odessa, unde am fost chemat telegrafic. Fără a şti dacă nu mă împotmolesc în noroi!

Mult bine,

Anton

Secţiunile IV–VI

---

[30] A.G. se referă, după toate probabilitățile, la lucrările de repatriere.

[31] E vorba de Dan Golopenția, care se născuse la 15 septembrie 1943.

Secţiunile IV–VI aduc în faţa cititorilor o parte din rezultatele cercetării, prezentând realitatea vieţii româneşti într-o zonă nestudiată şi până atunci practic necunoscută de specialiştiii din România, Ucraina sau Rusia. În timp ce rapoartele şi tabelele reproduse în secţiunea II sunt adresate forului superior (Directorul General al I.C.S.), notele, articolele şi studiile cuprinse în secţiunile IV–VI sunt de la început destinate publicării.

Fiecare dintre secţiunile IV, V şi VI reprezintă în fapt o carte mai mult sau mai puţin încheiată.

Secţiunea IV – *Note despre administraţia rurală sovietică şi despre problemele ridicate administraţiei româneşti de teritoriul dintre Nistru şi Bug, întocmite în urma anchetei de la Valea-Hoţului (Ananiev), ianuarie–martie 1942. Volum pregătit sub conducerea lui Anton Golopenţia* – conţine materiale dintre care unele au fost refăcute iar altele date la refăcut conform remarcilor lui A.G. O comparaţie între *Sumarul* întocmit de A.G. şi textele pe care le reproducem evidenţiază caracterul exhaustiv al corpusului de care dispunem. În forma în care îl reproducem, volumul acesta, menit să indice, în primul rând administratorilor, atât specificitatea administrativă a zonei, izvorâtă din istoria ei, cât şi posibilităţile şi carenţele administrării ei în timpul războiului de către România, a fost înaintat Preşedinţiei Consiliului de Miniştri în cursul anului 1942. Lucrările enumerate în *Sumar* sunt reproduse în volumul de faţă, într-o ordine uşor modificată prin includerea unor materiale suplimentare. Toate rezultă dintr-o experienţă de teren şi de lectură (de arhive, de ziare, reviste şi cărţi din bibliotecile locale) acumulată mai cu seamă în cursul campaniei de la Valea-Hoţului. Le-am adăugat două texte semnate de Gh. Bucurescu – *Ideea de justiţie în Rusia Sovietică* şi *Organizarea, funcţionarea şi caracterizarea justiţiei sovietice* – , un text al lui N. Marin-Dunăre – *Politica demografică sovietică* – şi un text al lui D. Corbea-Cobzaru – *Meşteşugarii* – care, prin caracterul lor general şi prin dimensiuni, ne-au apărut ca având-şi locul în cadrul acestei sinteze. Nu este exclus ca A.G. să le fi destinat publicării în cadrul monografiei satului Valea-Hoţului.

Lucrările prezintă administraţia locală (a) în timpul ţarismului, (b) sub puterea sovietică şi (c) de către români. În unele cazuri, cele trei aspecte sunt abordate în cadrul unui singur text (este cazul textelor despre meşteşugari, atitudinea moldovenilor faţă de naţiunea românească şi problema religioasă ale lui D. Corbea-Cobzaru, N. Betea, respectiv I. Apostol). În alte cazuri, textele se limitează la prezentarea contrastată a administraţiei sovietice şi a celei româneşti (se includ în această categorie textul lui Bucurescu despre organizarea şi funcţionarea justiţiei, cel al lui Traian Georgescu despre asistenţa sanitară şi cel semnat de P. Mihăilescu despre comerţ şi credit). I. Oancea, N. Marin-Dunăre şi B. Şchiopu semnează fiecare câte două texte consacrate respectiv administraţiei, şcolii sau colhozurilor sub soviete (primul) şi sub români (al doilea)[32]. Însfârşit, lucrarea lui N. Marin-Dunăre asupra politicii demografice se limitează la examinarea situaţiei sub puterea sovietică.

Secţiunea V – *Valea-Hoţului, un sat din Republica Moldovenească. Cercetări întreprinse sub conducerea lui Anton Golopenţia, în colaborare cu Institutul de Ştiinţe Sociale al României, cu prilejul lucrărilor de inventariere a Transnistriei (ianuarie–martie 1942)* – conţine elemente ale unei monografii pe care membrii echipei au redactat-o în perioada de aşteptare a aprobării germane. Dispunem de *Proiectul de sumar* întocmit de A.G., din care aflăm că un număr de opt manuscrise (D. Corbea–*Meseriile şi industria*, I. Oancea–*Administraţia*, I. Apostol–*Biserica şi credinţa*, I. Apostol–*Cultura tradiţională*, N. Marin-Dunăre–*Şcoala şi evoluţia modernă*, N. Betea–*Mentalitatea comunităţii*, Gh. Popescu–*Convieţuirea româno-ucraineană*, şi C. Mănescu–*Unsprezece oameni din Valea-Hoţului*) fuseseră deja depuse şi că volumul urma să fie predat la tipar „fără cele [lucrările, S.G.] ce n-ar fi predate până la un termen dat (1 iunie 1944)". Dintre aceste manuscrise, cele ale lui D. Corbea-Cobzaru, I. Oancea, I. Apostol, N. Betea par a fi fost versiuni lărgite ale textelor cu titluri similare ale autorilor pe care le-am inclus în secţiunea IV a

[32] S-ar putea ca redactarea de către I. Oancea, N. Marin-Dunăre și B. Șchiopu a câte două texte privind tema cercetată sub soviete respectiv sub administrația românească să fi fost cea care i-a dat lui C. Pavel impresia că autorii respectivi redactaseră fiecare în două chei ideologice diferite materialele lor. În declarația din 29.1.1950, reprodusă în secțiunea VII, C. Pavel scria: „Au fost și cazuri, în timpul redactării materialului, când s-a încercat să se prezinte lucrarea respectivă în dublu exemplar, cu modificări esențiale în ce privește tratarea problemei: un exemplar cuprinzând problema tratată prin prisma marxismului, iar alt exemplar mai puțin marxist și cu fraze cocoloșite sau întortocheate (cazul Bucur Șchiopu și Oancea). Se temeau, în caz că lucrările vor fi publicate, să nu fie calificați de comuniști și deci să aibă de suferit".

volumului de faţă. Textele lui N. Marin-Dunăre şi Gh. Popescu sunt reproduse în cadrul prezentei secţiuni V, primul cu un titlu uşor schimbat (conform corecturilor de pe manuscris), iar al doilea în două versiuni. Textul despre cultura tradiţională al lui I. Apostol şi cel semnat de C. Mănescu lipsesc. Din restul proiectului de sumar, corpusul pe care îl reproducem include *Cronica cercetării* semnată de N. Marin-Dunăre precum şi textul lui Gh. Bucurescu–*Dreptul şi justiţia*. Lipsesc *Cuvântul înainte* (pe care A.G. îl rezervase directorilor celor două instituţii antrenate în lucrările de teren, D. Gusti şi Sabin Manuila), precum şi textele N. Economu–*Aşezarea satului, casa şi uneltele*; T. A. Stoianovici–*Istoricul satului*; Gh. Retegan–*Populaţia şi familia*; A. Golopenţia–*Structura socială*; B. Şchiopu–*Economia agrară*, precum şi *Anexa statistică: Rezultatele inventarierii satului Valea-Hoţului*. Dispunem, în plus faţă de sumarul proiectat, de textele A. Golopenţia–*Viaţa politică şi administrativă* (care pare a fi reprezentat *Introducerea* la capitolul cu acelaşi titlu), **Viaţa politică şi administrativă la Valea-Hoţului înainte de Revoluţie*, **Războiul şi Revoluţia până la 1927 la Valea-Hoţului* (nesemnate, aceste două texte ar putea reprezenta fie introducerea lui A.G. la capitolul istoric al lui T.A. Stoianovici, fie texte redactate de acesta din urmă), şi **1927–1941: ţărănimea şi colectivizarea* (text nesemnat pe care ezităm între a-l atribui, ca introducere, lui A.G., în calitate de capitol istoric lui T. A. Stoianovici, în calitate de capitol de structură socială lui A.G., sau în calitate de capitol de economie agrară lui B. Şchiopu).

În forma sub care o prezentăm, secţiunea VI – *Aşezările româneşti dintre Bug şi Nipru. Cercetare condusă de Anton Golopenţia* – ne permite să măsurăm pierderea pe care o reprezintă irosirea de energii şi de vieţi care a urmat lucrărilor de identificare ale echipei. Dacă ar fi apărut, numărul special din „Sociologie românească" (an. V, nr. 1–2), ar fi conţinut, conform *Proiectului de Sumar* pregătit de A. Golopenţia pe care îl reproducem în fruntea secţiunii, nu mai puţin de 34 contribuţii, dintre care văd astăzi lumina tiparului doar două, ambele datorate lui N. Marin-Dunăre: *Mărkuleasa, un sat „de deal" din regiunea Vosnessensk (raionul Noua Odessă)* şi *Cătunele (hutorele) moldoveneşti din plasa Noua Odessă*. Le-am alăturat, din materialele disponibile, (a) trei texte redactate în cursul primei descinderi la Nikolaev şi Konstantinovka, înainte de retragerea la Valea-Hoţului, şi anume: A. Golopenţia–*Satele româneşti din jurul Vosnessenskului. Informaţii culese de la săteni emigraţi la Nikolaev*; N. Economu, Gh. Bucurescu, N. Marin-Dunăre şi I. Apostol–*Satele româneşti din jurul Vosnessenskului. Informaţii culese în satele Bulgarka, Rakova şi Novogrigorievski* şi textul nesemnat **Moldoveni din Caucaz. Informaţii culese la Tiraspol*; (b) un număr de fişe de teren aparţinând lui I. Chelcea, pe care le-am regrupat sub titlul *Folclor din Soldatska, Belousovka şi Şerbani*; (c) un număr de tabele şi hărţi care au circulat, după toate probabilităţile, între toţi membrii echipei, fiind rodul unei conlucrări colective (pregătite, poate, şi în vederea Expoziţiei organizate la I.C.S. prin eforturile lui N. Economu în februarie 1943), dintre care relevăm în mod deosebit **Tabelul onomastic cuprinzând numele de familie pe localităţi în judeţele Vosnessensk, Pervomaisk, Nikolaev şi judeţele limitrofe*; (d) studii şi articole publicate la întoarcerea de pe teren, între 1942–1943, de E. Seidel–*Observaţii lingvistice în Ucraina*, tradus din limba germană în vederea reproducerii în volumul de faţă; A. Golopenţia şi I. Apostol–*Folclor românesc din regiunea Vosnessensk* sau I. Apostol–*Nume de familie din 25 sate româneşti de la est de Bug* şi *Crăciunul şi Anul-Nou la românii de la est de Bug* şi (e) materialul de teren publicat în anul 1994 de A. Raţiu în volumul *Românii de la est de Bug*, pe care îl reproducem sub titlul dat de noi *Folclor din judeţele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol şi Donetk*.

Aşa cum apare aici, secţiunea VI evocă, prin asamblarea disparată a unor texte de informare iniţială, note de teren, instrumente de lucru şi câteva, prea puţine studii de sociologie, lingvistică sau folclor, un volum posibil, pe care e departe de a-l reprezenta. Acest volum a existat în minţile lui A.G. şi ale echipierilor şi a fost, probabil, prefigurat cel puţin de prime redactări, rezumate sau planuri de redactare prezentate lui A.G., dacă nu de faze mai elaborate ale lucrărilor. Poate că, prin publicarea volumului de faţă, se va deschide drum căutării şi redescoperirii unei părţi din ce ar fi fost să fie. Şi se va măsura, o dată mai mult, primejdia pe care o reprezintă pentru cultura românească brutalitatea tranziţiilor de tot felul, cu roiul lor de suspiciuni, şi retezări.

Secţiunile VII–VIII

Secţiunea VII, intitulată *Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.*, conţine (A) o serie de declaraţii extrase din dosarul anchetei L. Pătrăşcanu şi (B) un schimb de ordonanţe, adrese şi note având ca emiţător sau destinatar Parchetul Curţii Bucureşti/ Cabinetul Crime de Război. Declaraţiile privesc activitatea echipei I.R.E.B. (prezentată de cinci foşti membri ai echipei aflaţi în situaţie de detenţie: N. Betea, M. Levente, C. Pavel, Şt. Popescu, A. Raţiu); activitatea partidului comunist la Institutul Central de Statistică, cu referire specială la membrii comunişti ai echipei I.R.E.B. (discutată de

Nicolae Petrea alias Eugen Savin, legătura pe linie de partid a lui M. Levente); soarta materialului adus de pe teren de echipa I.R.E.B. (înfăţişată de Lucia Apolzan şi Matilda Ştefănescu, ambele active în organizaţia de bază a I.C.S. în perioada 1947–1948). Li se adaugă un referat de punere în libertate a lui M. Levente semnat de lt. maj. de Securitate Simion Siegler şi o listă a materialelor rezultate din cercetarea I.R.E.B. care au fost ridicate de Securitate (întocmită de un „tov. Firescu"). Cu excepţia ultimilor doi şi a lui Eugen Savin, toţi ceilalţi sunt funcţionari I.C.S., ceea ce permite înţelegerea modului în care a fost treptat anihilată *dinăuntru* una din instituţiile cele mai performante ale României interbelice.

Obiectivul Cabinetului Crime de Război este cercetarea comisiilor de repatriere pentru a se vedea dacă acestea s-au făcut responsabile de excese în timpul exercitării mandatului. Între prima ordonanţă de clasare (a acuzatorului public Ion Pora din 10.10.1945) şi ultima (emisă de procurorul Gh. Diaconescu la 26.8.1952) se interpune un schimb steril de hârtii care ne interesează în măsura în care aflăm din el că, deja la această dată, dosarele privind repatrierea dispăruseră fără urmă, neputând fi găsite la Ministerul Agriculturii, unde erau insistent căutate.

În secţiunea VIII – *Evocări şi articole ulterioare scrise de membrii Echipei I.R.E.B.* – am regrupat texte separate prin mai mult de 30 până la mai mult de 50 de ani de momentul deplasărilor pe teren la care se referă. Se încadrează în prima categorie un text scurt scris în 1976 de N. Marin-Dunăre, la cererea mea. La peste 40 de ani de la momentul cercetării, Z. Rostás îi intervievează pe N. Marin-Dunăre şi Gh. Retegan. Iar la 50–60 de ani distanţă, N. Economu, I. Apostol, A. Raţiu şi Gh. Popescu evocă activitatea Echipei I.R.E.B. în articole publicate în „Sociologie românească", într-un volum apărut la Fundaţia Culturală Română în 1994, respectiv într-un text manuscris care vede acum lumina tiparului.

Este clar că, spre deosebire de informaţiile directe, notate sub impulsul evenimentelor, pe care le conţin capitolele I–III, materialele din capitolele VII şi VIII se cer interpretate cu atenţie. Pe de o parte, e vorba de informaţii asamblate *post facto* la distanţe în timp considerabile, fără a dispune (sau dispunând doar de fărâme) de note sau însemnări. Neajutată, memoria celor care scriu riscă să fi pierdut din vedere succesiunea şi datarea exactă a episoadelor de muncă pe teren, regrupările în subechipe mereu afectate de plecarea prin îmbolnăvire sau chemare la regiment a unor cercetători sau revenirea altora în anii tumultuoşi ai războiului şi chiar distribuirea, între indivizi, a temelor de cercetare. La aceasta se adaugă faptul că declaraţiile în anchetă sunt scrise sub presiune fizică şi psihologică mergând până la tortură, iar evocările în stare de libertate dinainte de anul 1989 se resimt, deşi în mai mică măsură, de reticenţele şi eludările pe care le impunea regimul. Insfârşit, gradul de fiabilitate (al declaraţiilor ca şi al evocărilor) diferă de la o persoană la alta. Se remarcă prin obiectivitate şi precizie declaraţiile lui C. Pavel; prin bogăţia detaliilor (nu întotdeauna însă coroborate de textele de bază din secţiunile I–III) declaraţiile lui A. Raţiu.

Anexa

Anexa volumului este amplă. Ea documentează: (a) pregătirea ştiinţifică a cercetării românilor de la est de Bug în cadrul I.C.S. şi, în mod special, a Oficiului de Studii; (b) pregătirea administrativă a expediţiei; (c) activitatea I.C.S. în timpul războiului; (d) concepţia Comisiei inter-departamentale cu privire la un schimb de populaţii româno-ruso-ucrainean în vederea asigurării frontierelor României; (e) abuzuri ale regimului sovietic şi ale regimului din România pe teritoriul Transnistriei (echipa I.R.E.B. fiind silită de autorităţile germane să se retragă de la Nikolaev, la est de Bug, în localitatea transnistreană Valea Hoţului, după cum am arătat mai sus); şi (f) ajutorul dat de A.G. şi alţi membri ai echipei I.R.E.B. evreilor din lagărul de la Golta.

Partea cea mai amplă revine documentelor care ne pot ajuta să cunoaştem pregătirea ştiinţifică a expediţiei. Meticuloasă şi solidă, aceasta a inclus, după cum putem vedea parcurgând primele 20 de texte exemplificatoare, întocmirea unui plan de documentare şi a unor bibliografii privitoare la românii din U.R.S.S. şi Polonia; traduceri masive din lucrările unor autori ruşi sau ucraineni despre emigrări şi colonizări de români în Ucraina (reproducem aici traducerile din Apollon Skalkovskii), care s-au efectuat în cadrul secţiei de traduceri a Oficiului de Studii şi aveau drept scop să-i familiarizeze pe echipieri cu istoria şi spaţiul în care urmau să se deplaseze; alcătuirea de referate privind vechimea, aşezarea şi răspândirea, graiul şi tradiţiile românilor din Ucraina, pe care le-au redactat, ca funcţionari ai I.C.S., îndeosebi Al. Smochină şi Diomid Strungaru; alcătuirea, de către specialişti şi funcţionari ai I.C.S. ca N. P. Smochină, Diomid Strungaru, T. Decuseară etc., a unor liste provizorii de comune moldoveneşti şi a unor sinteze ale estimaţiilor statistice privind numărul românilor de dincolo de Nistru/Bug etc.

Pregătirea administrativă a expediţiei e ilustrată în *Anexă* prin documente de uz intern privind contul I.R.E.B., ordinele de serviciu şi legitimaţiile echipierilor, anunţurile către moldoveni redactate de A.G. şi tipărite în presa din Ucraina sau afişate în oraşe, tabelele şi borderourile de materiale sau mărfuri

necesare pentru pachetele-dar, ţesăturile achiziţionate prin schimb pentru Muzeul Naţional, sau aprovizionarea pe teren a echipei. Departe de a fi exhaustive, sperăm că materialele din această categorie vor reuşi să îi apropie pe cititori de cotidianul lucrărilor echipei I.R.E.B. Se adaugă la aceste materiale şi instrucţiunile pentru întocmirea actelor justificative ale cheltuielilor în legătură cu operaţiile de repatriere a românilor din ţinuturile de la est de Nistru/Bug.

Pentru a înţelege atmosfera în care îşi desfăşoară activitatea funcţionarii I.C.S. în anii celui de al doilea război mondial, am inclus prezentarea, în buletinul intern al Institutului, a obligaţiilor excepţionale ale salariaţilor publici în general şi a muncii obligatorii prestate de evrei în cadrul Institutului[33]. La fel, pentru a înţelege tensiunea în care s-au desfăşurat operaţiile de Inventariere din Transnistria, am reprodus referatele semnate de conducătorul I.C.S. al echipei de inventariere, H. H. Stahl şi de Subprefectul Ştefan Bălan.

Cele trei documente privind schimbul de populaţii româno-ruso-ucrainean permit contextualizarea operaţiei de repatriere la care a fost solicitată să participe, după efectuarea înregistrării, echipa I.R.E.B.

Însfârşit, un număr de trei materiale documentează în *Anexă*, pe de o parte, numărul moldovenilor pierduţi prin colonizare în Siberia, ucidere, deportare sau foamete (e vorba de un referat pregătit de Gh. Bucurescu în anul 1942), iar pe de altă parte, prezenţa în mai multe lagăre transnistrene a evreilor din România şi încercările de a le veni în ajutor ale lui W. Filderman şi ale unor membri ai echipei I.R.E.B. (e vorba de textele semnate de Mihai Korne şi de Sonia Palty).

Sursele volumului

Miezul acestui volum, listele de sinteză a rezultatelor campaniei I.R.E.B., îmi era cunoscut încă demult, din arhiva familiei (AFG), pe care am străbătut-o integral înainte de plecarea în Statele Unite, în anul 1980. Plănuisem, nu odată, să le public ca atare şi aşteptam clipa potrivită încercând să le plasez într-un context pentru care nu dispuneam decât de puţine date: un număr de fotografii obţinute de la N. Economu, amintiri ale lui N. Marin-Dunăre. Încercasem, fără a reuşi, să aflu amănunte de la Gh. Retegan, pe care-l întâlneam, în acea vreme, la Biblioteca Academiei.

Sursa principală a volumului de faţă o reprezintă însă dosarul 40002 al procesului L. Pătrăşcanu şi dosarul 19059 al Parchetului Curţii Bucureşti–Cabinetul Crime de Război din Arhivele S.R.I. Am parcurs aceste dosare în anii 1997 şi 1998. Urmăream, pe atunci, lămurirea circumstanţelor arestării şi morţii lui Anton Golopenţia, lucrând la volumul Anton Golopenţia–*Ultima carte*, care avea să fie publicat în anul 2001 la Editura Enciclopedică. Pe parcursul consultării materialului (aceleaşi dosare 40002 şi 19059) am întâlnit şi reţinut în vederea unui proiect următor o serie de texte privitoare la operaţia de identificare a românilor de la est de Bug. Ele şi-au găsit însfârşit locul potrivit.

În iarna anului 2002, aflându-mă la Bucureşti pentru scurt timp în vederea lansării la târgul de carte "Gaudeamus" a volumului A. Golopenţia–*Opere complete*, vol. II. *Sociologie* (Editura Enciclopedică), am vizitat, cum o făceam de obicei, Institutul Naţional de Statistică. Stăruiam în încercarea de a descoperi soarta lucrărilor personale ale lui A. Golopenţia pe care acesta le lăsase la birou în septembrie 1948, când demisionase de la I.C.S., şi nu le mai putuse vreodată recupera, nemaiîngăduindu-i-se de către portar nici măcar să intre în institutul pe care îl condusese ca Director General. Primită cu înţelegere de Directorii noii instituţii continuatoare a I.C.S., Dr. Aurel Camara şi Dr. Daniela Elena Ştefănescu, mi s-a subliniat, odată mai mult, zădărnicia încercării. Căutaseră şi ei, împreună cu bibliotecarii, hârtiile lui Anton Golopenţia, fără succes. Mutată în mai multe rânduri, arhiva Institutului îmi stătea la dispoziţie spre a mă convinge. Am urcat deci la ultimul etaj al clădirii. Arhiva ocupa o bună parte din el. Încăperea uriaşă, neîncălzită, era ticsită de documente stivuite pe rafturi care urcau neobişnuit de sus, înşirate pe jos între ele, sau închise în dulapuri metalice. Era frig şi praf cu muşte moarte, stăteam cu geamul deschis. Cataloagele nu s-au dovedit de mare ajutor pentru ce căutam. Nu exista un catalog de manuscrise. Stimulată de imposibil, am luat hotărârea de a proceda primitiv, pipăind cu mâna şi cu ochiul conţinutul fiecărui raft şi urcând, până sus, spre a mă asigura de parcurgerea integrală a materialului. Operaţia era grea şi nerăsplătitoare. Mă minunam eu însămi de scările pe care urcam agil şi de înălţimea la care răzbeam. Lucram de dimineaţă, după amiaza era de acum înaintată şi nu descoperisem nimic. Am revenit a doua zi. După alte şase sau şapte ore de migală, ajunsesem la peretele din fund al încăperii. Ultimul şir de rafturi. Am ridicat capul spre a măsura ce rămăsese şi trebuia bifat ca să mă liniştesc. Şi

[33] În timpul războiului, Institutul Central de Statistică a creat posibilități de prestare a muncii obligatorii unui număr de aproximativ 2 000 de evrei.

acolo, sus de tot spre stânga, am văzut un grupaj de trei mape (ocupau aproximativ o jumătate de metru) pe al căror cotor era marcată gros o singură literă: „G”. Nu înţeleg nici acum certitudinea şi trepidaţia cu care am urcat spre mapele acelea. Erau, într-adevăr, hârtii ale lui Anton Golopenţia. Cineva, un bibliotecar, le redusese identitatea la o iniţială prudentă. Şi aşa, ferite de timpuri haine, mapele lui A.G. ajunseseră până la mine, acolo sus, în dreptul Casei Poporului. Cum am coborât în Cabinetul Directorului General, cum i-am povestit întâmplarea şi tot ce a urmat nu mai are importanţă. Ce pot să spun e că *Anexa* volumului de faţă conţine, masiv, documente din mapele „G”, care au venit miraculos spre mine acum patru ani.

Am indicat, sub *Note şi comentarii*, provenienţa fiecărui document. Pentru o imagine de ansamblu, e deajuns să menţionez că (a) secţiunile II–*Rapoartele echipierilor*, IV–*Note despre administraţia rurală sovietică*, V–*Valea-Hoţului, un sat din Republica Moldovenească* şi, firește, VII–*Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.* sunt compuse în întregime din material provenind din Arhivele S.R.I.; (b) cu excepţia celor trei scrisori ale lui S. Manuila către A.G., care se aflau în Arhivele S.R.I., secţiunea III–*Corespondenţa momentului* e compusă exclusiv din material provenind din Arhiva familiei Golopenţia; (c) secţiunile I–*A. Golopenţia: Rezultate şi perspective*, VI–*Aşezările româneşti dintre Bug şi Nipru*, VIII–*Evocări şi articole ulterioare scrise de membrii echipei I.R.E.B.* şi *Anexa* cuprind deopotrivă material din AFG (porţiunea 1941–1944 din secţiunea I; *Proiectul de sumar* din secţiunea VI; interviul din 1976 al lui N. Marin-Dunăre şi textul lui Gh. Popescu în secţiunea VIII; listele de localităţi moldoveneşti, textele anunţurilor către moldoveni în *Anexă*), Arhivele S.R.I. (porţiunea 1945–1951 din secţiunea I; primele cinci articole din secţiunea VI; unele referate ale lui Diomid Strungaru în *Anexă*), Arhiva Institutului Naţional de Statistică (primele 20 de documente din *Anexă*), Arhiva familiei Chelcea (trei documente din secţiunea VI), Arhiva Rostás Zoltán (două documente din secţiunea VIII), manuscrise încredinţate de autori (un memoriu al lui A.G. extras din manuscrisul unui articol aflat sub tipar al lui V. Achim în secţiunea I) şi reproducerea unor texte publicate anterior (în „Sociologie românească” sau în „Cronicarul I.C.S.”, trei texte din secţiunea I; în „Sociologie românească”, „Bulletin linguistique”, „Revista Fundaţiilor Regale” sau în volumul A. Raţiu–*Românii de la est de Bug*, un total de cinci texte în secţiunea VI; în volumul menţionat al lui A. Raţiu, două componente ale secţiunii VIII).

Celelalte surse ale volumului sunt reprezentate de manuscrise şi materiale pe care mi le-au pus la dispoziţie cu generozitate domnii Septimiu Chelcea, Nicolae Both, Viorel Achim, N. Economu sau Vasile Şoimaru (ultimilor doi li se datorează şi un număr de fotografii reproduse la sfârşitul volumului).

Echipa I.R.E.B. şi deplasările ei

Principalele surse pentru cunoaşterea componenţei şi deplasărilor echipei sunt reprezentate de rapoartele şi declaraţiile lui A.G. (reproduse în secţiunea I), rapoartele echipierilor către A.G. (secţiunea II), unele elemente din corespondenţa momentului (reprodusă în secţiunea III şi în prezenta introducere) şi *Cronica Echipei I.R.E.B.* a lui N. Marin-Dunăre (reprodusă în secţiunea V). Cum însă nu dispunem, aşa cum am arătat mai sus, decât de o parte din material, declaraţiile în ancheta Pătrăşcanu (secţiunea VII) şi evocările ulterioare (secţiunea VIII) ale câtorva dintre membrii echipei au dobândit pe parcurs statut de surse secundare. Gradul lor de fiabilitate variază. În cazul declaraţiilor, distanţa în timp (de şase–şapte ani) şi, mai cu seamă, presiunea fizică şi psihologică a anchetei reduc considerabil precizia detaliilor. Evocările, separate prin intervale mari de momentul anchetei, ridică inexorabil problema fidelităţii memoriei permiţând nu atât atribuirea sau datarea cu precizie a deplasărilor, cât inventarierea lor aproximativă.

Cercetarea I.R.E.B. a comportat două etape (cu structuri parţial diferite ale echipei):

– prima etapă, în care, pătrunderea la est de Bug fiind interzisă, echipa se retrage la Valea-Hoţului în aşteptarea aprobării germane (19 decembrie 1941–4 martie 1942);

– etapa a doua, a identificării propriu-zise a românilor de la est de Bug (august 1942–sfârşitul anului 1943).

Prima deplasare

Echipa însărcinată cu identificarea românilor de la est de Bug a fost compusă iniţial (la data de 19 decembrie 1941) din 14 cercetători aparţinând Oficiului de Studii al I.C.S.: Ion Apostol, N. Betea, Gh. Bucurescu, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu, A. Golopenţia, N. Marin-Dunăre, Corneliu Mănescu, P. Mihăilescu, Ion Oancea, George Popescu, G. Retegan, T. Al. Stoianovici şi Bucur Şchiopu (cf. *Raportul I* al lui A.G. către S. Manuila reprodus în secţiunea I). Formarea şi conducerea echipei îi fuseseră încredinţate lui Anton Golopenţia, pe atunci director al Oficiului. Cu excepţia studentului G. Popescu (cunoscător al limbii ruse) şi a lui Traian Georgescu (medic, util pentru o deplasare implicând un teren dificil), toţi ceilalţi membri ai echipei au fost aleşi întrucât participaseră la lucrările echipelor regale

studenţeşti sau ale Institutului Social fiind astfel familiarizaţi cu sociologia gustiană, fuseseră studenţi în Sociologie ai lui A.G. sau aveau formaţii profesionale de natură să asigure o cercetare pluridisciplinară istorică, geografică, economică, folclorică.

Oficii de Studii figurau, în perioada interbelică, în componenţa multor instituţii româneşti. Ele reprezentau punctul de deschidere reflexivă asupra activităţilor prestate de acestea, deseori concretizate prin publicaţii, şi locul în care se formau viitoarele cadre de conducere ale instituţiei respective. În anii de care ne ocupăm, Oficiul de Studii al I.C.S., compus din 60 de salariaţi, asigura publicarea unui buletin de uz intern – „Cronicarul Institutului Central de Statistică" – şi a revistei „Geopolitica şi Geoistoria" şi se ocupa de publicarea tuturor lucrărilor I.C.S. El avea o secţie de Traduceri condusă de Camil Suciu şi includea Biblioteca I.C.S., condusă de Elisabeta Jebeleanu[34].

Prima deplasare ne este cunoscută din rapoartele I–VI ale lui A.G., raportul înaintat lui A.G. de echipa de recunoaştere compusă din G. Retegan şi I. Oancea (14.1.1942) reprodus în secţiunea II şi *Cronica Echipei I.R.E.B.* redactată de N. Marin-Dunăre.

Echipa I.R.E.B. pleacă din Bucureşti cu acceleratul de Tighina la data de 19 decembrie 1941şi ajunge în Tiraspol la 20 decembrie, luând contact cu Comisia I.C.S. a Inventarierii şi Comandamentul Superior al Armatei. Pe 24 decembrie ea se prezintă la Nikolaev, unde se afla corpul expediţionar de armată „Decebal" al generalului C. Dragalina, singura armată operativă aparţinând României din spaţiul de la est de Bug. Planul iniţial este ca echipa să cerceteze pe rând teritoriul ocupat de cele trei divizii ale Corpului de armată condus de generalul Dragalina, respectiv regiunile Nikolaev, Krivoi Rog şi Elisavetgrad, trecând ulterior, prin mijlocirea Comandamentului Superior din Tiraspol, la Corpurile din Crimeea şi Azov.

Echipa neprimind autorizaţia de deplasare pe teritoriul de la est de Bug, A.G. pleacă la Bucureşti timp de o săptămână (31 decembrie 1941–5 ianuarie 1942) în vederea clarificării situaţiei. Eforturile lui eşuează. În a doua jumătate a lunii ianuarie, Corpul de armată al generalului Dragalina este deplasat în Crimeea şi speranţele de a dispune de sprijin în vederea procurării hranei şi carburanţilor, precum şi de ofiţeri sau curieri care să transmită echipei informaţii cu privire la eventuale comunităţi moldoveneşti întâlnite pe traseu dispar peste noapte. Căutând să folosească optim momentul, A.G. împarte echipa în mai multe subechipe; un număr de echipieri întreprind rapid monografierea sumară a oraşului Nikolaev (1–19.1.1942); alţii efectuează incursiuni neoficiale de informare în satele Bulgarka, Rakova şi Novogrigorievski sau prospectează localităţi transnistrene, apropiate de Bug, în care să se retragă pentru cercetări sociologice în aşteptarea aprobărilor. Prima localitate examinată, Kantakuzinka, în care se deplasează două grupuri de câte trei cercetători (Gh. Bucurescu, N. Marin-Dunăre, P. Mihăilescu pe 5.1.1942 şi I. Apostol, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu la data de 7.1.1942) se dovedeşte neinteresantă: în tot satul nu sunt mai mult de trei români şi cinci vorbitori de română. Între 11–21.1.1942, echipa de recunoaştere Gh. Retegan–I. Oancea examinează posibilităţile oferite de Valea-Hoţului. Sat mixt româno-ucrainean de 11 000 locuitori (dintre care 6 000 români[35]), sediu al raionului cu acelaşi nume, cu 18 colhozuri, trei şcoli, două mori cu abur etc., Valea-Hoţului promite a fi un punct de anchetă fertil, permiţând studierea simultană a unei comunităţii româneşti importante, a convieţuirii româno-ucrainene, a agriculturii colectivizate şi a administraţiei sovietice. Echipa de recunoaştere pregăteşte încartiruirea şi, la data de 21 ianuarie 1942 echipierii sunt cu toţii instalaţi în Valea-Hoţului.

Între 22.1.–5.2.1942, echipa efectuează prelucrarea statistică a datelor Inventarierii I.C.S. care privesc raionul Valea-Hoţului şi primeşte vizita celor 13 colegi din grupul I.S.R. condus de Traian Herseni, care lucra pe teren în Transnistria, după cum am arătat mai sus. Tot în ianuarie 1942, Gh. Retegan şi N. Marin-Dunăre, reveniţi la Bucureşti în vederea unor examene, prezintă în cadrul seminarului lui Dimitrie Gusti, la cererea expresă a profesorului, rezultate ale cercetărilor de până atunci. Gh. Retegan vorbeşte despre familia sovietică din punct de vedere demografic, iar N. Marin-Dunăre prezintă ştiinţa de carte a populaţiei rurale din U.R.S.S. pe baza experienţei acumulate la Nikolaev şi Valea-Hoţului.

---

[34] Am prezentat pe larg mandatul și activitatea Oficiului de Studii al I.C.S. în textul intitulat „Cronologie" (Anton Golopenția, *Opere complete* I – *Sociologie*, București: Editura Enciclopedică, 2002, p. XCIII–XCV).

[35] În raportul din 14.1.1942 reprodus în secțiunea II, Echipa de recunoaștere dă cifre diferite de cele indicate de D. Gusti, pe care le-am reprodus: 8 700 locuitori și 5 936 români.

Între 6–28.2.1942, se trece la delimitarea problemelor, cercetarea sociologică propriu-zisă a localităţii, discuţii zilnice şi redactarea referatelor din care se vor închega *Notele despre administraţia rurală sovietică şi despre problemele ridicate administraţiei româneşti de teritoriul dintre Nistru şi Bug* reproduse în secţiunea IV.

Într-un text inedit intitulat „Pe timpul românilor”, transmis prin grija neobositului Vasile Şoimaru, scriitorul Alexei Marinat, originar din Valea-Hoţului, la a cărui familie a locuit în gazdă A.G., a evocat prezenţa în sat a echipei I.R.E.B.:

> Apoi, în 1942, venise la noi în sat un grup de oameni interesanţi, români dar nu militari, şi se răspândiseră prin tot satul. Se interesau de toate celea: îi întrebau pe oameni când s-a înfiinţat satul, ce mănâncă şi cum mănâncă, până şi cum îşi fac cruce, într-un cuvânt de la limgură şi furculiţă până la rochia de mireasă. Şeful acestui grup de oameni, directorul comisiei sau preşedintele, stătea la noi la gazdă; aveam casă mare, în centru, şi tata era primar al satului. Omul acesta trăia în camera de oaspeţi, era foarte inteligent: vorbea încet, nu striga, bărbierit proaspăt în fiecare zi, avea parfumuri plăcute şi hârtie albă ca soarele şi lucioasă, de-ţi fugeau ochii de pe coală. Printre intelectualii satului se spunea că ei studiază limba localnicilor, istoria, obiceiurile şi erau atât de democraţi [că] le plăceau multe lucruri de ale noastre. Dintre toţi ţin minte numai numele unuia dintre ei: Șchiopu. Aceşti oameni au stârnit admiraţia populaţiei: nu strigau, nu suduiau, cum făceau cei din administraţie şi jandarmii. Iar şeful, care stătea la noi în gazdă, era atât de timid şi gingaş, cum spunea mama despre el, că şi eu mă miram cum poate să conducă un grup de oameni învăţaţi, fiind atât de cuminte şi gingaş… Oamenii din sat chiar spuneau despre ei: „Dacă ar fi toţi românii aşa!” Erau foarte prietenoşi şi paşnici. Spre deosebire de ceilalţi români pe care îi ştiam, aceştia erau parcă căzuţi din lună. Eu îl urmăream cu multă curiozitate pe românul-şef, care trăia la noi în gazdă: cum vorbeşte, cum întreabă, cum ascultă… Tata chiar îmi spunea: „Iaca învaţă să fii şi tu aşa!”
>
> Nu ştiu dacă am ajuns să fiu şi eu aşa, fiindcă după şapte ani şi jumătate petrecuţi în Gulagul din Siberia e greu să rămâi prietenos şi paşnic, şi gingaş… (p. 2–3).

După întoarcerea echipei la Bucureşti, la 4.3.1942, A.G. organizează o reuniune la Institutul Social Român, în care prezintă comunicări privind cercetările în spaţiul sovietic Bucur Șchiopu (despre agricultură), I. Oancea (despre justiţie), I. Apostol (despre învăţământ), N. Economu (despre foametea din 1932–1934) şi N. Marin-Dunăre (despre roirea în hutore). Au participat la această reuniune, între alţii, Dimitrie Gusti, profesorul ieşean de Sociologie Alexandru Claudian şi avocatul Istrate Micescu. Din menţiunile mai multor autori (I. Economu, I. Apostol, Gh. Retegan, vezi Secţiunea VIII) se pare că D. Gusti ar fi respins specificitatea hutorelor, văzând în ele simple variante ale cătunelor noastre.

Între timp, la 3.3.1942, ataşatul militar german din Bucureşti comunică Marelui Stat Major asentimentul administraţiei civile germane pentru executarea lucrării I.R.E.B. în teritoriul dintre Bug şi Nipru, însoţit de menţiunea „totuşi guvernul german ar dori ca activitatea acestei comisiuni să înceapă – din motive tehnice – abia în luna mai” (cf. referatul din 26.3.1942 al lui A.G., reprodus în secţiunea I). Iar la 7 martie, Corpul de armată german din Sud comunică Marelui Stat Major asentimentul la identificarea de către echipa I.C.S. a românilor trăitori în Crimeea şi pe coasta Mării Azov.

A.G. încearcă fără succes o plecare în Crimeea şi la Marea de Azov la data de 10.4.1942, care să aducă apoi echipa I.R.E.B. pe teritoriul Bug–Nipru în cursul lunii mai, conform dezideratului exprimat de guvernul german. În vederea deplasării, I.C.S. obţinuse autorizaţii de circulaţie în Reichskommissariatul Ucrainei, în afara celor 14 membri ai echipei menţionaţi mai sus, şi pentru directorul general Sabin Manuila, directorul adjunct D. C. Georgescu, N. Georgescu, maior Vasilescu, Roman Moldovan Traian Georgescu, N. P. Smochină, Al. Tcaciu, Gr. Braga şi E. Gorăscu. Iar D. Duţescu, E. Grigorescu, A. Raţiu, M. Domilescu, Alexandru Nistor, Constantin Pavel, Mihai Levente, Elena Laşcu, Alexandru Vidican, Iuliu Mălinaş, Stelian Mateescu, Crăcea Badea-Constantin, Ştefan Popescu, Vlad Bundulescu şi Matilda Demetrescu făcuseră la rândul lor cerere de participare la lucrări (cf. referatul lui A.G. din 26.3.1942 şi anexa acestuia, reproduse în secţiunea I)).

La 4.6.1942, I.C.S. primeşte ordinul mareşalului Antonescu de a începe executarea pe teren a lucrării.

A doua deplasare a echipei

În iulie 1942, după sesiunea de examene, Gh. Retegan e trimis, împreună cu A. Raţiu, de către A.G. la Tiraspol spre a organiza încartiruirea celor de acum 20 membri ai echipei. La 1 august se

deplasează pe teren 18 echipieri din Oficiul de Studii şi doi delegaţi ai Consiliului de Patronaj[36] (cf. A.G., *Notă asupra lucrărilor de identificare*, secţiunea I). Lipseau acum din formaţia iniţială B. Şchiopu şi Ion Oancea; se adăugaseră Ion Chelcea, Dan Duţescu, M. Levente, C. Pavel, şi Eugen Seidel, A. Raţiu; în noiembrie li se vor alătura M. Biji, Şt. Popescu, şi T. Al. Stoianovici.

Pentru a câştiga timp, A.G. divide echipa în cinci sub-echipe rurale care lucrează simultan în sate diferite şi un cercetător solitar care cercetează spaţiul urban. Conform raportului trimis de el lui S. Manuila la 2.9.1942, regruparea forţelor în subechipele rurale şi obiectivele acestora au fost iniţial următoarele (subliniem, atunci când îl cunoaştem, numele celor care conduc subechipele, utilizând de acum înainte, pentru simplificare, termenul de echipă şi pentru subechipe):

Echipa I: *Gh. Bucurescu*, N. Economu, I. Apostol – Novogrigorievka, Arnăutovka, Belousovka, Troiţkoe, Noua Odessă şi satele de pe malul Bugului la Nikolaev;

Echipa II: *N. Marin-Dunăre*, I. Chelcea, D. Duţescu – Rakova, Şerbani, Mărculeasa (Dimovka), satele până la Troiţkoe (exclusiv) şi satele din câmp ale plăşii Noua Odessă ;

Echipa III: C. Mănescu, D. Corbea-Cobzaru, N. Betea – Bulgarka, Vosnessensk, Serbuca şi satele de pe Elaneţ din plasa Elaneţ;

Echipa IV: *Ştefan Popescu*, M. Levente, A. Raţiu – Alexandrovka, Solona, Mala Dvoreanka şi satele de pe valea Gromokliejei din plasa Elaneţ;

Echipa mobilă I: G. Retegan, E. Seidel, Traian Georgescu (poate, O. Bârlea): Konstantinovka şi celelalte sate/hutore din plasa Arbuzinka, plasa Braţka (în legătură cu echipele III şi IV), hutorele din plasa Elaneţ, jud. Novi-Bug. E. Seidel se ocupă de aprovizionarea echipei şi de înregistrarea echipei pe lângă autorităţile germane;

Echipa mobilă II: în oraşe lucra singur Constantin Pavel. Îl ajută temporar Şt. Popescu (care se întoarce însă la Bucureşti în octombrie 1942, cf. declaraţia din 8.1.1953 a lui C. Pavel) şi, ca translator local, Al. Cerpică.

Spre sfârşitul toamnei 1942 şi ulterior, asocierile se modifică în funcţie de necesităţi; în regiunea Dnepropetrovsk au lucrat izolat A. Golopenţia, G. Retegan, N. Betea; în Donbass au lucrat individual sau grupaţi N. Economu, G. Retegan, A. Raţiu, E. Seidel, A. Golopenţia.

Rapoartele echipelor nu s-au păstrat integral. Dispunem de rapoarte relativ numeroase ale echipelor I–III şi de rapoarte sporadice ale echipei IV, reproduse în secţiunea II a volumului de faţă. Toate rapoartele se referă însă exclusiv la perioada iniţială august–decembrie 1942. Conform acestora, deplasările echipelor în intervalul august–decembrie 1942 s-au succedat după cum urmează:

Echipa I (*Gh. Bucurescu*, N. Economu, I. Apostol)

10–16.8.1942: Novogrigorievka/Târgu Frumos[37];
17–22.8.1942: Arnautovka/Vizireni;
22–29.8.1942: Belousovka;
30.8.–1.9.1942: Troiţkoe/Troiţka;
1.9.1942: Juiiova Krivorojie;
2–3.9.1942: Mihailovka/Mihailiuka;
3–20.9.1942: Noua Odessă;
20–28.9.1942: Kasperovo/Gaspareuka şi Spiridoniuka;
29–30.9.1942: Novopetrovka/Misticika şi Zaivi;
29.9.–4.10.1942: Sebena/Elaneţ;
5.10.1942: Perisadovka[38].

În toamna târzie a anului 1942, N. Economu şi I. Apostol sunt trimişi să facă înscrieri în satul Gruzskoe (Goroţkaia) din judeţul Kirovograd, unde vor şi petrece iarna, deosebit de grea, care urmează. Li

[36] Vom vorbi mai pe larg despre Consiliul de Patronaj în cele ce urmează.

[37] Separăm prin „/” numirile alternative ale aceleiași localități. Numele românești le preced în timp pe cele rusești sau ucrainene, fiind înlocuite de acestea.

[38] În secțiunea VIII a volumului de față, evocând la mai bine de 50 de ani lucrările I.R.E.B., N. Economu și I. Apostol situează cercetarea de la Perisadovka cu un an mai târziu, în vara 1943.

se alătură, sporadic, în cercetări, D. Corbea-Cobzaru (cf. evocarea lui N. Economu–I. Apostol, reprodusă în secţiunea VIII).

Echipa II (*N. Marin-Dunăre*, I. Chelcea, D. Duţescu)

10–15.8.1942: Rakova;
15–21.8.1942: Şcerbani/Şerbani;
25–28.8.1942: Rakova Poseolok, Raţovo, Noua Grigorievski Poseolok, Noua Grigorievki Nr. 1, Bogdanovski, Dudniski, Şefcenko, Vasilovka şi Dimitrovka;
26–31.8.1942: Mărkuleasa/Dimovka;
1–24.9.1942: Şerbanski Poseolok, Troiţki Poseolok, Noua Ukrainka; Dimovka Nr. 3; Noua Alexandrovka/Soldatska; Reno; Iasna; Iakimovka; Iasna Poliana; Bugski, Rikovo şi Oghilenia; Grebenika; Suhoielaneţ; Leonopol; Voronţovka; Sinkievici şi Ţurki; Ostrovka; Noua Şmidovka; Kirovka; Kaşperevski Poseolok, Ivaniţki; Moldavka; Noua Sofronovka, Stara Sofronovka, Noua Kamenka, Artemovka, Budionovka, Vladimirovka.

Echipa III (C. Mănescu, N. Betea, D. Corbea-Cobzaru)

12–15.8.1942: Bulgarka/Bulharka;
16–25.8.1942: Vosnessensk, Lager, Natiahailovka şi Hutorul Bug;
28–29.8.1942: Vosnessensk III/Ţiganii, Soldatska, Drujulibovka, Nikolaevska, Zernosovhoz şi Kolos;
4–7.9.1942: Sofronovka, Bogodarovka, Petrino, N. J(Z)enievka, Aristarhovka, Flencinburg, Pokrovka, Krutnearka şi Elaneţ;
26.9.–12.10.1942: Pişceanii Brod, Petrivka, Pomeşinka;
27.11.1942: raion Veliko Viska.

Echipa IV: (M. Biji, T. Al. Stoianovici)

4.12.1942: Pleteni Taşlik, Iliutka, Turazivna, Nova Iliutka, Onikievo, Novo Krasne; raion Malaia Viska – Polievka, Iudkovka, Lozovatka, Manuilovka.

Dispunem de rapoarte pe lunile august–septembrie, specificând cu claritate intervalele cercetării în localităţile anchetate, pentru echipele I–III. În cazul echipei III, e de presupus că ultimul raport, care se referă la un întreg raion, a necesitat o perioadă mai amplă de lucru şi că, deci, în ce priveşte zona cercetată, cunoaştem activitatea echipei şi pe lunile octombrie şi noiembrie. La fel, echipa IV va fi cercetat cele zece localităţi enumerate într-un interval care se încheie la început de decembrie dar va fi început mai devreme, în cursul lunii noiembrie.

În nota redactată de A.G. la începutul anchetei – *Lucrările de înscriere a moldovenilor efectuat peste Bug de I.S.C. în 1941–1943* (cf. secţiunea I) – A.G. a precizat intervalele de prezenţă pe teren a echipierilor. Le sintetizăm, spre a facilita cercetări viitoare:

— august 1942–ianuarie 1943: D. Corbea, C. Pavel, Şt. Popescu;
— august 1942–sfârşitul anului 1942: I. Apostol, O. Bârlea, Gh. Bucurescu, C. Mănescu;
— august–noiembrie 1942: A. Raţiu, G. Retegan, E. Seidel, T. A. Stoianovici
— august–octombrie 1942: I. Chelcea, D. Duţescu. N. Economu, M. Levente;
— octombrie–noiembrie 1942: N. Betea, M. Biji, N. Marin-Dunăre.

În rest, un raport cu privire la pachetele-dar[39] trimis lui A.G. la 28.11.1942 din Gruzskoe de Gh. Bucurescu, care se află în drum spre ţară, pare a sugera că localitatea devenise un punct de întâlnire (şi un depozit de materiale) al echipierilor. Tot din Gruzskoe pleacă scrisoarea 69 de la 1.12.1942 a lui A.G. către M. Biji, T. Al. Stoianovici şi D. Corbea-Cobzaru, din care aflăm că aceştia, împreună cu C. Mănescu şi C. Pavel se aflau de asemenea pe teren în acel moment şi că C. Pavel urma să facă cercetări la Kolni Boloto (Piataia Rota) şi Torgoviţa, iar Stoianovici şi D. Corbea-Cobzaru aveau să fie duşi cu maşina la Bobrineţ şi Ustinovka.

[39] Vom vorbi despre pachetele-dar în diviziunea următoare a prezentei *Introduceri*.

Din precizările cuprinse în evocarea la peste 50 ani distanţă a lui A. Raţiu din secţiunea VIII, le reţinem pe cele privitoare la echipa V din care a făcut parte, în formaţia: *Ştefan Popescu*, M. Levente şi A. Raţiu. Conform lui A. Raţiu, echipa sa ar fi debutat printr-o cercetare a localităţii Alexandrovka din judeţul Vosnessensk şi ar fi continuat lucrul în localitatea Vodina Lorina. După care, împuţinată prin îmbolnăvirea lui M. Levente, care se întoarce la Bucureşti, echipa ar fi lucrat la Lisaia Gora, Bolgopol şi Olviopol, Siniuhin Brod, Pisciani Brod, Moldovanka (unde rămâne blocată timp de două luni în cursul iernii) şi Lozovata din judeţul Pervomaisk. Declaraţiile lui M. Levente din [20.]1.1950, 21.1.1950, 27.1.1950 b, Şt. Popescu din 1.2.1950 b, 6.1.1953 şi A. Raţiu ne permit astfel să reconstituim următoarele deplasări ale echipei conduse de Ştfan Popescu :

V. ***Ştefan Popescu****, M. Levente, A. Raţiu, Cerpică*

August 1942: Alexandrovka şi hutorele Trierati, Kirovo, Kremenciug (10–14 zile);
August 1942: Bolşaia Solona (raion Vosnessensk) (cca 7 zile);
August–septembrie 1942: Voseaţkoe, Vodina Lorina, (raionul Elaneţ), Nova Vasilievska, (4–5 zile);

Stefan Popescu, A. Raţiu

Lisaia Gora, Pervomaisk (cartierele Olgopol şi Bolgopol), Siniuhin Brid şi hutore, Moldovanka, Lozovata

M. Levente, Al. Cerpică

Septembrie 1942: Lipneaska, Kremenciug, Tişkovka (10 zile);

Decembrie 1942–ianuarie 1943: Ustinovka, Babanka Inguleţ (raionul Ustinovka), Bobrineţ,
Ajun de An Nou 1943: Kompanievka (raionul Kompanievka), Kirovograd

Însfârşit, rămas singur, după întoarcerea la Bucureşti a lui Ştefan Popescu, A. Raţiu face înscrieri în judeţele Znamenka (menţionând ca localitate mai importantă localitatea Suboţi), Krivoi Rog, Dnepropetrovsk, Zaporojie, Melitopol (unde aminteşte de lucrul la Dunaievka, împreună cu N. Betea), Berdiansk (pe malul Mării Azov, unde cercetează localitatea Kuţuveanka), Mariupol (astăzi Azovsk, unde menţionează lucrul în comuna Novoignatievka). Începând cu judeţul Melitopol, A. Raţiu va fi ajutat de contabilul Gavrilă Pintilie (Panteleev) din comuna Dunaievka. De verificat ar fi apoi afirmaţia lui A. Raţiu, potrivit căreia o echipă compusă din Ovidiu Bârlea, Traian Georgescu, Gh. Retegan şi E. Seidel ar fi lucrat în localitatea Konstantinovka din judeţul Vosnessensk. Restul informaţiilor furnizate de A. Raţiu privind echipele nu sunt coroborate de rapoartele lui A.G. şi ale celorlalţi echipieri (secţiunile I şi II).

Dintre cei care cercetează singuri, A. Raţiu pare a da informaţii fiabile cu privire la C. Pavel. Acesta ar fi cercetat oraşul şi judeţul Kirovograd, ajutat uneori de învăţătorul moldovean Alexandru Cerpică din comuna Alexandrovka şi însoţit, sporadic, de Eugen Seidel. După care, C. Pavel s-ar fi deplasat în Crimeea.

In nota amintită anterior (*Lucrările de înscriere a moldovenilor*…, cf. secţiunea I), A.G. a indicat şi intervalele de timp consacrate în mare zonelor cercetate:

— septembrie–octombrie 1942: Vosnessensk, Nikolaev, Kerson;
— noiembrie 1942–ianuarie 1943: Pervomaisk, Kirovograd, Alexandria;
— aprilie–mai 1943: Dnepropetrovsk (unde lucrează izolat A.G., G. Retegan şi N. Betea);
— iunie–iulie 1943: Bazinul Doneţului (unde lucrează izolat A.G., N. Economu, A. Raţiu, E. Seidel).

Cu aceste intervale vor trebui atent confruntate declaraţiile şi evocările privind deplasările echipei I.R.E.B. pe care le-am reprodus în secţiunile VII şi VIII ale volumului de faţă.

Lucrările se încheie la 23 august 1943, în apropierea Doneţului. Se înregistraseră 120.000[40] moldoveni din regiunile Bug, Kirovograd, Dnepropetrovsk, Nikolaev, Kerson, Melitopol, Donbass, Crimeea.

Vizita lui Dimitrie Gusti

La începutul lui septembrie 1942 (vezi *Nota* din 16.11.1942 a lui A.G. în secţiunea I, precum şi scrisoarea nr. 30 a lui T. A. Stoianovici în secţiunea III), echipa condusă de A.G. e vizitată de Dimitrie Gusti, care vede cu acest prilej un număr de sate româneşti din jurul Vosnesssenskului. Din scrisoarea nr. 41 trimisă de Profesor lui A.G. rezultă că acesta, venit în Transnistria într-o delegaţie a Academiei Române, vizitase localitatea Kantakuzinka şi se afla, la 13.9.1942, la Odessa. Ca de obicei, descinderea lui D. Gusti e scurtă şi activă. Din scrisoare reiese preocuparea fostului ministru al Învăţământului şi al Cultelor de a interveni pentru aplanarea unor dificultăţi (cu care se confrunta, bunăoară, preotul din Kantakuzinka). În scrisoarea nr. 45 către A.G., O. Neamţu menţionează, la 18.9.1942: „Profesorul s-a întors de la tine şi de la voi deosebit de mulţumit şi de impresionat. De la el aflu că lucrările tale merg bine şi mă bucur de asta".

S-ar putea ca în amintirile lor de teren, N. Economu, I. Apostol şi A. Raţiu să fi suprapus elemente ale vizitei lui D. Gusti cu vizita lui C. Brăiloiu. Preferăm, de aceea, să menţinem sub semnul întrebării detalii privind numele exacte ale localităţilor vizitate.

Înregistrările la est de Bug ale lui Constantin Brăiloiu

Începând cu sfârşitul lui octombrie şi până la 17 noiembrie 1942, când soseşte la Odessa în drum spre Bucureşti, timp de trei săptămâni, la invitaţia lui A.G., C. Brăiloiu a efectuat cercetări etnomuzicale la românii de la est de Bug, pentru care dispunem de informaţii preţioase datorită corespondenţei (vezi scrisorile 64, 65, 67 din secţiunea III) şi listei de informatori pregătite anume pentru el de către I. Apostol. Conform listei lui I. Apostol (reprodusă în secţiunea II), C. Brăiloiu a făcut înregistrări cu primarul Silistreanu şi Baba Grăchina din Novogrigorievka, Condrat Oleinik, Ivan Koka şi Gavrilo Bielâi din Belousovka şi Vasile Krauţov şi Trohim Kozacenko din Gaspareuka. În *Nota* din 16.11.1942 (secţiunea I), A.G. indică drept localităţi vizitate de Brăiloiu satele Lisaia Hora, Martinoş, Horoskoe (Elisavetgrad) şi Alexandrovka (Vosnessensk). În toate aceste cercetări, Brăiloiu a fost asistat de tehnicianul Gheorghe Abălaşei, zis Edison, care va lucra ulterior la laboratorul Centrului de cercetări fonetice (şi dialectologice) condus de A. Rosetti. Conform lui G. Retegan, cei doi au înregistrat pe cilindri de fonograf Edison nu numai piese muzicale, ci şi poveşti.

G. Retegan afirma în 1985, în interviul său (secţiunea VIII), că materialul înregistrat de C. Brăiloiu a trecut, odată cu întreaga arhivă a Societăţii compozitorilor români, în posesia Institutului de folclor din Bucureşti: „Sunt la Institut, la Mihai Pop, el ştie de ele, trebuie să ştie". Lucrul nu m-a surprins. La absolvirea facultăţii, fiind angajată ca bibliotecar la Institutul de folclor, aflasem la rândul meu – fără a fi autorizată să le văd – că înregistrările muzicale de la est de Bug se află într-un depozit secret al Institutului, la unul din nivelele subterane de la Casa Scânteii. Când, cu ocazia editării volumului de faţă, am încercat însă să consult materialul, el nu a mai fost de găsit în arhiva Institutului de etnologie şi folclor 'Constantin Brăiloiu'. Verificându-mi amintirile cu inginerul Ion Georgescu, care a condus în anii 1950–1992 Serviciul tehnic al Institutului de folclor, şi cu etnomuzicoloaga Mariana Kahane, ambii pensionaţi între timp, acestea au fost confirmate: şi ei ştiau de existenţa, la fostul Institut de folclor, a materialului cules de către Brăiloiu. În momentul de faţă, aşadar, importanta culegere a lui C. Brăiloiu la est de Bug este, până la noi informaţii, dispărută fără urmă.

---

[40] În referatul Direcției Politice a Ministerului Afacerilor Străine întocmit de Titu Rădulescu-Pogoneanu (*Schimbul de populații româno-ucrainean și asigurarea frontierelor României*, reprodus în Anexă) cifra românilor de la est de Bug urcă la 150.000. Cum A.G. și T. Rădulescu-Pogoneanu erau buni prieteni, cum numele acestuia apare pe însemnări de întâlniri necesare ale lui A.G. și cum, mai ales, conținutul referatului evocă puncte de vedere exprimate de A.G. cu alte prilejuri sugerând conlucrarea, e posibil să fi existat o cifră finală de 150 000 moldoveni la est de Bug. Nu am dispus însă de documente I.R.E.B. care să o confirme.

În declaraţia sa din 7.2.1950 (reprodusă în secţiunea I) A. Golopenţia menţiona: „Ca material ştiinţific de peste Bug, mai am acasă, într-un pachet învelit în hârtie albă şi pus sub cămăşi, în dulapul negru care cuprinde garderoba mea, cinci–şase discuri diferite, imprimate de Arhiva de Folclor cu melodii cântate de informatori muzicali moldoveni de peste Bug. Ele mi-au fost oferite de Arhivă, în semn de mulţumire, pentru că făcusem cu putinţă înregistrările".

Discurile imprimate de Arhiva de Folclor par a fi fost utilizate de C. Brăiloiu atunci când a introdus, în Colecţia universală de muzică populară înregistrată publicată între 1951–1958, imediat după muzica populară românească şi înainte de muzica populară a macedo-românilor, un grupaj de cinci piese ale „ucrainenilor românofoni"[41]. Grupajul cuprinde un bocet (piesa 10), un cântec al miresei, care-şi pierduse în comunităţile moldoveneşti caracterul ritual (piesa 7), un cântec de jale al fetelor numeroase la părinţi (piesa 6), un cântec „de hulit" (de petrecere; piesa 8) şi un cântec haiducesc (piesa 9). În transcrierea noastră, cântecul dezafectat al miresei este următorul: „Surori la surori/ Ce nu-ni lacriniezi/ Că tu bine viedz/ Că ieu m-am pornit/ Pi drumu di-anină/ În ţară striină/ Surori la surori…/Pe drumu di chiatră/ Ma duc di la tată". Vorbind despre sărăcirea treptată a muzicii ceremoniale, C. Brăiloiu a găsit accente neaşteptat de calde, unice în întreaga Colecţie, pentru a descrie bocetul cules la est de Bug: „nimic nu supravieţuise mai puternic decât jelirea morţilor, care se menţinuse, absolut pretutindeni, ca obligaţie către defunct şi mod unic de alinare a propriei dureri. Bocetul publicat aici (primul în cadrul Colecţiei Universale) este cel al unei mame care pierduse unul după altul doi copii mici şi pentru care orice prilej de a-şi vărsa amarul în cântec era binevenit. Felul în care cântecul trece la hohot de plâns, dezarticularea progresivă a versului, transformat puţin câte puţin în exclamaţie sau în invocări mângâietoare („hulubca mamii", „flămânjoru mamii") – microfonul nu a înregistrat vreodată ceva mai patetic" (trad. noastră, S.G.). Cu aceeaşi căldură va vorbi C. Brăiloiu despre vocea îngerească, cvasi-liturgică, a tinerei moldovence care intonează invocarea către lună din cântecul haiducesc: „Răsai lună di cu sară/ Să să vadă la livadă/ Să-ni cosăsc un snop di iarbă/ Să-i dau murgului să-ni roadă" (piesa 9).

Putem întrezări o secvenţă din vizita lui C. Brăiloiu graţie unui pasaj din volumul *Efigii*[42] în care Ovidiu Bârlea a încercat să exprime, în capitolul consacrat etnomuzicologului, capacitatea lui de dăruire şi abnegaţie atunci când întâlnea, pe teren, informatori de excepţie. Îl reproducem în cele ce urmează:

> Auzind că vine într-un sat mare de moldoveni, la sugestia lui Anton Golopenţia că Brăiloiu e foarte satisfăcut dacă găseşte doină (e vorba de specia muzicală!) şi cimpoi, ne-am îngrijit ca un cimpoier al satului, Vania Munteanu, de 80 de ani, fost în tinereţe cioban în Crimeea, să-şi confecţioneze burduful care îi lipsea, având numai caraba şi bizoiul. Fiindcă timpul era scurt, pielea caprei n-a mai fost argăsită, încât după două–trei zile, duhnea ca un hoit. S-a întâmplat ca tocmai atunci Brăiloiu să se îmbolnăvească (era extrem de sensibil schimbărilor meteorologice şi climaterice) şi să fie nevoit să stea în pat în timpul culegerii. Cum nu se putea deschide geamul din cauza frigului (era prin noiembrie 1942), căldura puţină venind prin peretele „cuptiorului" din odaia vecină, noi (în primul rând tehnicianul Gh. Abălaşei, poreclit de el „Edison") ţâşneam mereu afară în pauzele înregistrărilor, în timp ce Brăiloiu a lucrat neconturbat toată ziua, până seara târziu, suportând duhoarea ca şi cum i-ar fi fost anihilat sistemul olfactiv. Valoarea inestimabilă a repertoriului imprimat (între altele, o *Mioriţă* hipercizelată în scurtimea ei) răscumpăra din plin neplăcerile şi privaţiunile muncii de teren. Ajunsese să cunoască în linii mari repertoriul naţional şi să-şi dea seama de valoarea pieselor remarcabile. Când auzea câte o piesă rară cu trăsături arhaice, tresărea pe dată, îşi înălţa capul dintre hârtii şi faţa lunguiaţă se lăsa străbătută de o luminozitate ciudată, în care pâlpâia flacăra unei comuniuni intime cu o lume stinsă, cu glasul muzical al unor strămoşi cine ştie cât de îndepărtaţi. Preţuirea aspectelor arhaice reprezenta în fapt deplina ierarhizare valorică, bazată pe o cunoaştere adâncită a repertoriului naţional, pe care o manifesta şi „practic". Astfel, serile, în răgazul de după masă, ne pomeneam cântând împreună, *pleno gutture*, el tronând cu vocea-i rotunjită de tenor, admirabila colindă, cu ritmul atât de incitant şi cu nota finală alungită ca pentru a trezi reverberaţii peste veacuri: *La vale, la vale/ Este-o casă mare/ Cu fereşti-n soare…* aşa cum o imprimase de la cimpoierul Vania Munteanu: era, teritorial, poate cea mai îndepărtată colindă a repertoriului românesc.

---

[41] Cf. nota 2.

[42] Ovidiu Bârlea, *Efigii*, Bucureşti: Cartea Românească, 1987, p. 98–99.

Ovidiu Bârlea este, alături de Dan Duţescu, unul dintre membrii echipei I.R.E.B. cu privire la activitatea căruia nu avem aproape deloc informaţii. În minunatul portret pe care i l-a schiţat lui Anton Golopenţia în volumul *Efigii*, el aminteşte doar, laconic şi prudent, de „anchetele statistice şi sociologice din 1942 în satele de la extremitatea răsăriteană a Moldovei”[43]. Iar în textul despre C. Brăiloiu, sfiala explicabilă a referirii („un sat mare de moldoveni”) ne împiedică să punem nume şi dată pe întâmplarea narată.

C. Brăiloiu a vorbit despre muzica populară de la est de Bug la 4.2.1943, cu prilejul deschiderii expoziţiei I.R.E.B. la Institutul Central de Statistică. El a arătat atunci că repertoriul muzical al moldovenilor îl reflectă pe cel din România şi se apropie, în mod neaşteptat, de repertoriul din sudul ţării. Citǎm, pentru importanţa afirmaţiei, un pasaj din articolul nesemnat *Expoziţia documentară „Românii de peste Bug”*, reprodus în secţiunea I: „Domnul Profesor C. Brăiloiu, ajutându-se de melodii exemplificatoare culese pe teren şi de cântece de prin Muscel, a arătat cum folclorul moldovenesc de la est de Bug are asemănări uimitoare nu cu cel din Moldova, Basarabia şi Bucovina, cum s-ar fi aşteptat oricine, ci mai cu seamă cu melodiile populare din Muntenia şi Oltenia”. Mai târziu, în textele însoţitoare la Colecţia Universală, C. Brăiloiu a menţionat opoziţia dintre homofonia moldovenilor şi cântatul pe mai multe voci al ucrainenilor şi a enumerat ca bine reprezentate la cei dintâi melodiile de joc, cântecul lung şi cântecele ceremoniale de nuntă şi înmormântare.

Metoda de lucru a echipei I.R.E.B

.

Din raportul I al lui N. Marin-Dunăre reprodus în secţiunea II aflăm de existenţa unui *Îndreptar I.R.E.B.*, alcătuit după toate probabilităţile de către A.G., care a fost transmis echipierilor de către E. Seidel. Nu dispunem de acest *Indreptar*. Vom prezenta deci numai câteva dintre elementele de metodă care se detaşează din examinarea rapoartelor incluse în secţiunile I şi II ale volumului de faţă.

Lista familiilor moldoveneşti de peste Bug

În vederea deplasării pe teren, I.C.S. a tipărit un formular – *Lista familiilor moldoveneşti de peste Bug* care urma să includă *toţi* membrii de familie completându-se pentru fiecare dintre ei următoarele rubrici: nume (la femei, numele purtat înainte de căsătorie), prenume, vârstă, sex, stare civilă, situaţia în familie, ocupaţia. Ansamblul listelor exhaustive de familii moldoveneşti pe localităţi este considerat a reprezenta rezultatul de bază al lucrării I.R.E.B. El nu a fost încă reperat.

Un cod special

Echipa adaugă *Listei familiilor* un *cod* de completare care să permită (A) calificarea amestecului de populaţie româno-ruso-ucrainean şi (B) calificarea bilingvismului în cadrul fiecărei familii. Acest cod e prezentat de A.G. în raportul trimis din Kantakuzinka la 2.9.1942 către Sabin Manuila.

(A) Conform codului se distinge, în structura familiilor cu cel puţin un membru moldovean, între:

Ne: necăsătorit;
R: ambii soţi români;
1a: soţul român – soţia ucraineancă;
1b: soţul român – soţia rusoaică;
1c: Soţul român – soţia de alte neamuri;
2a: soţia românсă – soţul ucrainean;
2b: soţia românсă – soţul rus;
2c: soţia românсă – soţul de alte neamuri.

Codarea permite nu numai stabilirea tendinţelor sociale care guvernează casătoriile mixte în care sunt antrenaţi români. Ea va oferi şi un criteriu de triere în momentul „repatrierii”, dându-se prioritate familiilor cu structura R sau 1 în raport cu familiile cu structura 2.

(B) Extrem de interesantă este codarea gradului de folosire a limbii române (moldoveneşti) în comunicarea dintre membrii de generaţii diferite ai aceleiaşi familii. Aceasta este următoarea:

01: familii în care ştiu românește și copiii și părinții;
02: familii în care ştiu românește numai părinții;
03: familii în care ştie românește numai un părinte;
03c: familii în care ştiu românește numai un părinte și copiii;
04: familii care se trag din căsnicii în care se vorbea românește.

[43] *Idem*, p. 214.

Din păcate, dispunem de formulare statistice în care figurează acest sistem de codare doar în cazul echipei I şi, sporadic, în cazul echipei III (formularele sunt reproduse în secţiunea II a volumului de faţă) şi doar pentru o parte a cercetării acestora. Chiar şi aşa, regruparea datelor este însă interesantă. O prezentăm în tabelul de sinteză următor:

Echipa	Localitate	Familii						
			01	02	03	03c	04	*Total*
I	Novogrigorievka	307	49	41	1	3	401	
	Arnautovka		42	78	209	–	180	509
	Belousovka		30	63	122	–	165	380
	Troiţkoe	10	22	78	–	76	186	
	Juiiova	1	2	10	–	3	16	
	Mihailovka		1	12	13	–	6	32
	Noua Odessa	54	100	213	–	329	696	
	Kasperovo		44	62	165	–	69	340*
	Spiridoniuka	68	29	49	5	5	156	
	Novopetrovka	10	12	31	–	12	65	
	Sebena	26	58	112	–	22	218	
III	Sofronovka		3	–	8	–	2	13
	Bogodarovka	3	1	9	–	–	13	
	Petrino	–	–	1	–	1	2	
	N. Zenevka		–	–	5	1	–	6
	Aristarhovka	–	–	–	–	1	1	
	Flencinburg		–	–	1	–	–	1
	Pokrovka		1	–	1	–	–	2
	Krutnearka		–	–	7	–	–	7
	Elaneţ		6	1	10	1	5	23
	Raion Malaia Viska	444	168	332	–	91	1035	
	Total		1050	657	1417	8	970	4102

Cel mai mare număr de familii (1 417) corespunde calificativului 03 (ştie româneşte numai un părinte). El reprezintă mai mult de o treime din ansamblul familiilor pentru care dispunem de informaţii. Nu este clar, în lipsa listelor, dacă familiile în care se înregistrează această situaţie sunt familii cu ambii soţi de origine română (dintre care unul a încetat să mai vorbească limba maternă ori limba ascendenţilor săi mai depărtaţi) sau familii mixte.

Cel mai mic număr de familii (8) corespunde calificativului 03c (ştiu româneşte numai un părinte şi copiii). Acest calificativ nu pare să fi fost productiv, ceea ce sugerează că, în familiile mixte, părintele moldovean (tată sau mamă) nu şi-a transmis limba copiilor.

Numărul familiilor calificate 01 (în care ştiu româneşte şi copiii şi părinţii) este mai mare, dar nu cu mult, decât numărul familiilor în care nu se mai vorbeşte deloc româneşte, deşi ambii soţi provin din familii în care româna fusese folosită: 1 050 faţă de 970.

Numărul familiilor calificate 02 (în care ştiu româneşte numai părinţii) şi 03 (în care ştie româneşte numai un părinte) – 657 + 1 417 = 2084 – corespunde cazurilor în care nu există o perspectivă de viitor pentru utilizarea limbii române la nivelul comunicării intime. Ceea ce sugera, în 1942–1943 că, la generaţia următoare a anilor 1960–1970, aceste familii urmau să se alăture celor 970 de familii în care nu se mai vorbea româneşte în momentul anchetei (2084 + 970 = 3 054) şi că, deci, perspectiva de viitor care se configura în 1940 era ca în anii 1960–1970 trei sferturi din familiile moldoveneşti de la est de Bug să nu mai recurgă la limba română în comunicarea personală intimă.

Perspectiva pozitivă de viitor în raport cu supravieţuirea limbii române era dată, în anii 1940, de familiile cu calificativele 01 şi 03c care, în număr de 1 058, însumau ceva mai mult de un sfert din ansamblul acestui eşantion.

Privită pe localităţi şi în cifre absolute, prezenţa familiilor moldoveneşti era încă relativ considerabilă în Noua Odessă (696), Arnautovka (509), Novogrigorievka (401), Belousovka (380), Kasperovo (340), Sebena (218), Troiţkoe (186), sau Spiridoniuka (156). Dacă însă eliminăm din cadrul acestora familiile cu calificativele 02, 03 şi 04, care marchează, cum am văzut, închiderea perspectivelor de utilizare viitoare a limbii române sau nonutilizarea ei la momentul anchetei, cu alte cuvinte dacă ne limităm la familiile de tip 01 sau 03c, ierarhia se modifică substanţial:

Novogrigorievka: 308
Spiridoniuka: 73
Noua Odessă: 54
Arnautovka: 42
Belousovka: 30
Troiţkoe: 10.

Belousovka şi Troiţkoe îşi pierd aproape total relevanţa, devenind aidoma celorlalte localităţi din tablou, în care numărul familiilor românofone e cu mult sub 50. Iar Spiridoniuka, pe care I. Apostol o califica drept cea mai românească dintre localităţile cercetate, ajunge în poziţia 2.

Observăm astfel că, prin folosirea codului, care demarca scalar gradul de utilizare a limbii române în cadrul familiilor moldoveneşti, cercetarea efectuată în anii celui de al doilea război mondial câştigă nu numai în obiectivitate, ci şi în forţă de predicţie.

Note informative sau rapoarte

Notele informative (numite de alţii rapoarte) erau redactate, pentru fiecare localitate, de şefii echipelor şi cuprindeau, cu variaţii de ordonare de la o echipă la alta: intervalul în care a fost cercetată localitatea, statutul ei administrativ (are primărie, are cătune/hutore în dependenţă), rezultatul ultimului recensământ administrativ german (număr de clădiri, familii, suflete, moldoveni), formularul statistic global şi borderoul Consiliului de Patronaj.

Interesantă e cu deosebire, în cadrul rapoartelor, comparaţia pe care o permit între recensământul german efectuat de cele mai multe ori cu puţin timp înainte în teritoriul ucrainean de la est de Bug, cu recensori ucraineni (îl vom marca în cele ce urmează prin RGU), şi datele obţinute de echipa I.R.E.B. Astfel, la 1.8.1942, RGU semnalează zero moldoveni în satele Novogrigorievka şi Belousovka, în care echipa I.R.E.B. va găsi, la data de 10–16.8.1942 1 460 respectiv 1 372 moldoveni. Contrastul e între 19 familii de moldoveni (RGU, 5.8.1942) faţă de 723 moldoveni (I.R.E.B., 30.8.–1.9.1942) la Troiţkoe; 288 moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 1 161 moldoveni (I.R.E.B., 20–28.9.1942) la Kasperovka; zero moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 224 moldoveni (I.R.E.B., 29–30.9.1942) la Novopetrovka; zero moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 23 moldoveni (I.R.E.B., 29–30.9.1942) în hutorul Zaivi; 182 moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 873 moldoveni (I.R.E.B., 29.9.–4.10.1942) în Sebena-Elaneţ; zero moldoveni (RGU, 1.8.1942) faţă de 1 282 moldoveni (I.R.E.B., 16–19.8.1942) în satul Şcerbani etc.

Formularul statistic global

Formularul statistic global era alcătuit de şefii echipelor pentru fiecare localitate prin sintetizarea datelor din *Lista de familii* şi cuprindea de obicei următoarele rubrici: numărul de familii româneşti contactate de echipieri (compacte sau mixte, cu aplicarea porţiunii A a codului), numărul moldovenilor prezenţi/absenţi, gradul de românitate (în funcţie de calificativele din porţiunea B a codului), averea în momentul culegerii şi averea înainte de colectivizare.

Interesante sunt aici îndeosebi datele privind cauzele diminuării populaţiei moldoveneşti şi moldovenii absenţi.

Borderoul Consiliului de Patronaj

Pentru a simplifica operaţia de depistare a moldovenilor, echipa I.R.E.B. optează pentru folosirea pachetelor-dar. Modeste dar utile, pachetele acestea, conţinând sare, săpun, chibrituri, zahăr şi ţigări vor fi furnizate de Consiliul de Patronaj, condus de Maria Antonescu, în care activa la acea epocă Veturia Manuila, specialistă în Asistenţă Socială, soţia Directorului General al Institutului Central de Statistică. Pachetele erau înmânate, la încheierea înregistrării, familiilor de moldoveni cu care se lucrase.

Pentru a se descărca de bunurile primite, membrii echipei completau aşa-numitul borderou al Consiliului de Patronaj. Acesta cuprindea: numărul familiilor/membrilor de familie care au primit pachete-dar, cantităţile de zahăr, săpun, sare, tutun, chibrituri care au fost distribuite, cantităţile rămase, cantităţile necesare pentru deplasarea următoare.

Consiliul de Patronaj al Operelor Sociale fusese înfiinţat prin Decretul Lege No. 996 (publicat în „Monitorul Oficial” No. 86 din 10 aprilie 1941). El avea comitete locale în fiecare comună şi urmărea

colectarea de alimente şi bani pentru ajutorarea celor răniţi, a familiilor soldaţilor morţi în luptă sau a cantinelor şcolare. Distribuirea ajutoarelor se realiza prin intermediul cadrelor didactice.

Tablouri sociologice sumare ale satelor şi localităţilor cercetate

Tablouri sociologice sumare (monografii sumare) ale localităţilor cercetate au fost întocmite de către echipieri în perioada august–decembrie 1942. Ulterior, dificultăţile muncii de teren au făcut ca echipierii să se limiteze la completarea *Listei familiilor* şi distribuirea pachetelor-dar, certificată prin completarea borderoului Consiliului de Patronaj.

În genere, tablourile sociologice sumare includeau, în această ordine, următoarele rubrici: aşezare; istoric (vechimea satului, întemeietorii lui); ponderea populaţiei româneşti; viaţa culturală a satului (şcoală, existenţa trecută sau prezentă a şcolilor în limba română, biblioteci); biserică; starea economică a satului; conştiinţă etnică; starea de spirit a populaţiei moldoveneşti în legătură cu repatrierea; atitudinea sătenilor faţă de operaţia de înscriere şi faţă de echipă; viaţa politico-administrativă. Graţie lor, dispunem de date relativ bogate cu privire la un număr de aproape o sută de sate şi hutore de la est de Bug, pe care cititorii le pot afla enumerate în sumarul secţiunii II a volumului de faţă. Aceste date vor putea fi folosite ca punct de plecare de cercetători viitori.

Cele mai interesante informaţii cu privire la conştiinţa etnică, starea de spirit a populaţiei moldoveneşti şi atitudinea faţă de înscriere/repatriere apar în tablourile sociologice sumare întocmite de I. Apostol. În cele ce urmează, nu vom menţiona autorul observaţiilor decât în prea puţinele cazuri în care el diferă de I. Apostol.

Astfel, în ce priveşte *conştiinţa etnică*, Novogrigorievka menţine româna alături de ucraineană. Troiţkoe atestă uitarea limbii române în proporţie de 90% în partea ucraineană a satului sau în rândurile copiilor şi ale tinerilor, păstrând româna alături de ucraineană în partea moldovenească a satului. Spiridoniuka apare ca „cel mai românesc dintre satele cercetate", care-şi pierde însă tradiţiile din cauza apropierii de Noua Odessă şi a propagandei comuniste. Sebena-Elaneţ este primul sat cu un număr relativ mare de moldoveni în care nu s-a găsit folclor moldovenesc şi unde se colinda, de 50–60 de ani în 1942, numai în limba rusă. La rândul său, N. Marin-Dunăre semnalează că la Şcerbani au funcţionat, între 1930–1934 primele cinci clase paralele în română şi ucraineană, cu ore de română în clasele VI şi VII. Renunţarea la şcoala românească, aşa cum au prezentat-o informatorii, a avut drept cauze lipsa de perspective şi lipsa de încredere a personalului didactic şi a populaţiei în posibilitatea de a le crea. Reproduc, din Raportul 7 al lui N. Marin-Dunăre: „S-a oprit a se învăţa în limba moldovenească de-atâta că, dacă mântuia şcoala cu limba moldovenească, nu avea decât să rămână acasă, nu putea să meargă la Institut (Spinul M. Andrei, mold., 50 ani)./ Nu erau nici învăţători moldoveni care să predea în limba moldovenească. Eu am grăit cu ucitili de la şcoală (directorul) şi mi-a spus că aiastă limbă nu este vajnă de trai (nu-i treabă, nu ajută să faci bun trai) şi directorul o spus la raion că nu trebuie această învăţătură, că n-ajută, da mai păgubeşte. La mine or fi toate clasele ucrainești! Şi nici părinţii şi încă copiii nu vreau să înveţe moldovenește că de-atâta nu le ajută (Solomon A. Grigore, mold., 57 ani)".

Informaţiile cu privire la *starea de spirit în legătură cu repatrierea* fuseseră solicitate de guvernământul Transnistriei şi de armată. Ele apar sporadic şi doar până la un punct, chiar în tablourile monografice sumare atât de îngrijite ale lui I. Apostol. Astfel, acesta menţionează la Novogrigorievka, iniţial multă rezervă, iar după primirea darurilor, numeroase cereri de transferare în Transnistria şi, ca o alternativă, speranţa ca administraţia românească să se extindă şi la stânga Bugului. La Arnautovka şi Troiţkoe, cererile şi speranţa se exprimaseră, fără rezerve, de la început. La Belousovka, ucrainenii împărtăşeau speranţa moldovenilor. La Noua Odessă fuseseră luaţi la muncă în Germania 145 de tineri şi tinere; faptul provocase, la fel ca la Rakova descrisă de N. Marin-Dunăre, o raliere a tinerelor moldovence la ideea repatrierii în Basarabia, pe care o doreau cei vârstnici şi continuau să o respingă tinerii moldoveni. La Şcerbani, o serie de capi de familie fugiseră de acasă ca să nu fie înscrişi, temându-se că vor fi duşi cu forţa în România; vestea primirii pachetelor provocase în schimb un aflux de cereri de înscriere şi de repatriere. Existaseră, în general, în satele străbătute, şi câteva cazuri de respingere a darului de către moldoveni pretextând că sunt ucraineni. Părăsirea rubricii acesteia pare a se explica nu numai prin dificultăţile sporite de frigul iernii ale muncii de teren, ci şi prin faptul că echipierii erau puşi într-o situaţie dificilă, neavând cum lua atitudine în sensul alimentării sau combaterii speranţelor de repatriere, sporite de asprimea administraţiei civile germane.

În ce priveşte *atitudinea moldovenilor faţă de echipa I.R.E.B.*, din nou, datele cuprinse în tablourile sociologice sumare ale lui I. Apostol se cer consultate cu atenţie. Menţionăm aici doar reacţia celor din Arnautovka, unde, stimulaţi de dar, oamenii „dau năvală" să se înscrie, „deşi până mai ieri a te

declara ‘moldovan’ era ceva umilitor”; sau cea din Noua Odessă, unde, „[c]u trei zile înainte de venirea noastră în localitate, s-au înscris la primărie 300 de familii moldoveneşti”.

Rubrica legată de viaţa politică a satului, atât cât a fost completată, aduce în special informaţii cu privire la ponderea membrilor de partid în viaţa satului. Astfel, Novogrigorievka apare ca un centru comunist de mărime medie (cu 16 membri de partid), faţă de Troiţkoe, care e un puternic centru comunist, cu un nucleu socialist încă din 1905, un număr de 50 de participanţi la războiul civil şi 25 comunişti în 1942. „Se pare”, notează I. Apostol despre Troiţkoe, „că moldovenii au fost mai puţin înclinaţi spre comunism, iar primirea lor în partid se făcea cu mai multă greutate”. Reticenţe faţă de partidul comunist apar şi la Belousovka, sat bogat unde, din zece membri de partid nici unul nu e moldovean, sau la Arnautovka (unde sunt doar trei membri de partid, dintre care doi veniţi din alte sate). La Spiridoniuka au existat trei familii moldoveneşti comuniste care au fugit odată cu bolşevicii. Iar la Perisadovka oamenii disting între comuniştii „care nu s-au purtat rău” şi au rămas în sat şi ceilalţi, plecaţi cu trupele sovietice.

Informare reciprocă a echipierilor *în cursul cercetării*

Majoritatea celor care evocă cercetarea I.R.E.B. au vorbit despre *şedinţele zilnice* prin care s-a definit treptat un punct de vedere comun al echipei. În interviul luat în 1985 de Z. Rostás, G. Retegan a subliniat însă şi un alt aspect, prin care acestea inovau metodologic faţă de monografiile gustiene. Spre deosebire de acestea din urmă, în cursul cărora, fişele de teren deveneau bun comun pus la dispoziţie de fiecare tuturor la sfârşitul campaniei monografice, în echipa I.R.E.B. informarea reciprocă a echipierilor cu privire la datele culese peste zi se făcea în fiecare seară. În felul acesta, studierea satului putea beneficia încă pe parcursul ei de informaţia acumulată de toţi echipierii. Aflând de existenţa unui fenomen/informator special, cei interesaţi puteau verifica pe loc şi extinde informaţia din punctul lor de vedere. G. Retegan a subliniat că această metodă nu fusese încă folosită în cercetarea de la Dâmbovnic, condusă de Mihai Pop şi A. Golopenţia şi că ea a fost pusă la punct şi şi-a dovedit eficienţa abia în deplasarea de la Valea-Hoţului.

Antrenarea unor colaboratori locali

Ca şi în cazul echipelor de recensământ şi inventariere trimise de I.C.S. în Basarabia/Bucovina sau în Transnistria, echipa I.R.E.B. a recurs la sprijinul unor voluntari locali. Informaţi cu privire la metoda şi obiectivele cercetării, aceştia au servit în multe rânduri şi ca translatori întrucât, cu excepţia lui Gh. Popescu şi E. Seidel, ceilalţi membri ai echipei nu cunoşteau limba rusă. Dintre cei care retrăiesc în cuprinsul volumului de faţă, îi amintim pe învăţătorul Alexandru Cerpică (care a lucrat alături de C. Pavel şi de M. Levente); Petrică Ciobanu care l-a ajutat pe G. Retegan; contabilul Gavrilă Pintilie (Panteleev) care a fost alături de A. Raţiu la Dunaievka şi în regiunea Melitopol.

Alături de aceştia, un număr de bătrâni moldoveni din fiecare sat a ajutat echipierii să identifice familiile moldoveneşti. Alţii au fost activi în timpul repatrierii. A. Raţiu povesteşte în amintirile sale (secţiunea VIII) despre un cioban din Dunaievka, moş Sava, care a adus pe jos, de pe coasta Mării Azov, din judeţul Melitopol până în Basarabia de Sud, fără nici o pierdere, un număr de 500 de oi reprezentând avuţia celor care se repatriau.

Rezultatele cercetării

Rezultatele şi perspectivele cercetării sunt sintetizate de A.G. în rapoartele pe care i le-a înaintat Directorului I.C.S., Sabin Manuila şi, sporadic, unor alte persoane, după cum vom vedea în cele ce urmează.

A.G. distinge între: (a) fapte brute şi (b) redactări.

Faptele brute alcătuiesc după A.G. *rezultatul esenţial* al cercetării şi sunt reprezentate de listele de familii, aşezate pe judeţe, raioane, sate, care – totalizând cinci lăzi format recensământ – au fost înaintate Arhivei I.C.S. (fiind depozitate – precizează G. Retegan – în subsolul Institutului) şi de tabelarea sumară pe localităţi care a fost ataşată rapoartelor către Preşedinţia Consiliului de Miniştri în toamna 1943. Se adaugă la acestea obiectele achiziţionate prin schimb în vederea expoziţiei de la I.C.S. (care urmau să fie trecute câtorva muzee din Bucuresti, Sibiu şi Timişoara), fotografiile (luate în special de N. Economu), înregistrările lui Constantin Brăiloiu şi culegerile de teren ale mai multor echipieri.

Nu am reuşit să aflăm listele nominale. Prezentăm în schimb o bună parte a tabelelor sumare pe localităţi. Rezultatul global de 120 000 suflete între Bug şi Doneţ, adăugat cifrei românilor dintre Bug şi Nistru (cca 200.000) confirmă recensământul sovietic din 1926 (360 000 moldoveni şi români pe teritoriul U.R.S.S.). Am vorbit mai sus despre misterul care învăluie înregistrările lui C. Brăiloiu. Din fotografiile luate de N. Economu s-au salvat câteva, unele reproduse de A. Raţiu în volumul său, altele de noi la sfârşitul volumului de faţă. Nu am reuşit să aflăm filmul care s-a făcut pe marginea lucrărilor echipei şi a

rulat în cadrul jurnalului de actualităţi la cinematografele din Bucureşti; el ar fi de căutat, după datele de care dispunem, în arhiva fostului Minister al Informaţiilor.

Cusăturile înapoiate Institutului Central de Statistică de către Muzeul Naţional şi, ulterior, U.R.S.S.-ului de către I.C.S. nu au putut fi reperate. La 13 ianuarie 1945 Comisia Română pentru Aplicarea Armistiţiului publicase un comunicat conform căruia bunurile personale aduse în ţară după 22 iunie 1941 ale refugiaţilor din Basarabia şi Bucovina de Nord erau încadrate în categoria capturilor de război şi trebuiau predate spre a fi restituite, conform art. 12 din Convenţia de armistiţiu[44]. Obiectele, revistele şi cărţile aduse de la est de Bug, prin schimb sau cumpărare de echipa I.R.E.B au intrat, cu atât mai mult, în categoria bunurilor confiscabile.

Dispunem însă de cusăturile din Donbass păstrate acasă de către A.G.

Cele trei volume la care au lucrat şi gândit membrii echipei I.R.E.B. pe parcursul lucrării sunt reprezentate inegal în volumul de faţă, primul în mod cvasi-exhaustiv (secţiunea IV), al doilea prin relativ multe lucrări (secţiunea V), iar cel de al treilea în mod compozit, mai degrabă prin materiale culese şi articole publicate cu alt prilej, decât prin cele care urmau să-l constituie (secţiunea VI). Am căutat, fără succes, culegerile şi însemnările lui A.G., O. Bârlea sau G. Retegan, articolul despre modul de populare a stepei ucrainene scris de M. Levente şi însemnările acestuia.

Materialul cules şi interpretarea lui incipientă aduc date importante pentru sociologi şi istorici (în special privind mişcările de populaţie în Ţările româneşti şi Moldova, procesele de deznaţionalizare spontană sau forţată în cadrul imperiului ţarist şi în statul sovietic), antropologi (obiceiurile, întrepătrunderile între cultura tradiţională a moldovenilor, ucrainenilor şi cea rusească), dialectologi şi sociolingvişti (descrierea vorbirii moldoveneşti de către E. Seidel, dar şi bogatul corpus acumulat prin ce rămâne din culegerile lui I. Apostol, I. Chelcea, N. Economu, A. Golopenţia, A. Raţiu, care pot ajuta nu numai la o configurare a diversităţii competenţelor lingvistice ale moldovenilor în raport cu limba română, ci şi în studierea trilingvismului care le încadrează, sau a politicilor lingvistice de control şi/sau limitare a orizontului cultural al limbilor dominate).

Pe plan practic, studierea, în măsura în care mai este posibilă astăzi, a celor strămutaţi de la est de Bug în sate din sudul Basarabiei sau în Banat ar putea adânci rezultatele şi memoria lucrărilor de repatriere.

Pe plan teoretic şi metodologic, zestrea de concepte şi metode elaborate cu prilejul lucrărilor I.R.E.B. sau sugerate de ele îşi aşteaptă cercetătorii.

Mecanismul proceselor de deznaţionalizare şi perseverare etnică

Analiza rezultatelor Inventarierii de către I.C.S. a populaţiei transnistrene şi studiul monografic al comunei Valea-Hoţului îi permit lui A.G. ca, încă înainte de pătrunderea în teritoriul de la est de Bug, să gândească atent specificitatea demografică a zonei în care urmau să se desfăşoare lucrările I.R.E.B.

Aşa cum o arată referatele semnate de H. H. Stahl şi de Prefectul Ştefan Bălan, pe care le-am reprodus în *Anexă*, verificările operate de către delegaţii raionali, judeţeni şi inspectorii regionali ai I.C.S. asupra formularelor nominale completate în Transnistria arată că o serie de familii cu nume moldoveneşti din localităţi cum sunt Balta, Râbniţa, Golima, Moşneaga, Codâma, Piesceanca etc. au fost trecute de recensorii şi controlorii locali ucraineni ca fiind de origine ucraineană, argumentul invocat fiind cel al bilingvismului român-ucrainean al membrilor lor. Faţă de această situaţie, cifra de 197.685 români moldoveni obţinută prin inventarierea Transnistriei este considerată de o serie de reprezentanţi ai administraţiei şi ai culturii româneşti ca necorespunzând realităţii, propunându-se chiar, de către mulţi, reluarea operaţiilor statistice.

Abordarea lui A.G. (expusă pe larg în textul *Cifra românilor din Transnistria. Analiză a rezultatelor inventarierii din decembrie 1941 şi confruntarea lor cu evaluările româneşti anterioare şi cu recensămintele ruseşti*, reprodus în secţiunea I) este complexă şi nuanţată, întemeindu-se pe examinarea critică a strategiei demonstrative la care recurseseră sau recurgeau în epocă autorii avansând estimaţii superioare: G. M. Murgoci şi D. Drăghicescu, Şt. Ciobanu, I. Nistor (peste 500 000); V. Harea (620 000); N. P. Smochină (1 200 000 moldoveni în întreaga Uniune Sovietică). Aceasta consta în (a) reperarea contradicţiilor dintre cifrele avansate pentru Ucraina de vest, Ucraina sau întreaga Uniune Sovietică de recensământul rus din 1897 (221 059 moldoveni) şi recensămintele sovietice din 1926 (257 794 moldoveni)

[44] Cf. Dumitru Şandru, *Mişcări de populaţie în România (1940–1948)*, Bucureşti: Editura Enciclopedică, 2003, p. 211.

şi 1939 (260 023 moldoveni) şi (b) rectificarea lor pornind de la o cifră iniţială situată în trecut şi calculând în mod abstract sporul de populaţie probabil.

Ceea ce subliniază A.G., după experienţa de teren de la Nikolaev şi Valea-Hoţului (care va fi coroborată de cercetările de la est de Bug, aşa cum apar ele în rapoartele echipelor din secţiunea II a volumului de faţă) este că: (A) minoritatea moldovenească fiind în curs de deznaţionalizare atât la sate cât şi la oraşe, o parte din membrii ei nu mai au curajul de a se declara de alt neam decât ucrainean, cu atât mai mult cu cât fuseseră trecuţi ca atare la recensămintele sovietice anterioare şi erau recensaţi de consăteni ucraineni; (B) administraţia românească recent instalată în Transnistria are pentru minoritarii moldoveni un statut nesigur, revenirea Sovietelor fiind o posibilitate pe care o iau în calcul; în plus, separaţi de multă vreme şi radical de cultura românească, mulţi dintre moldoveni nu sunt atraşi de România; (C) *sporul de populaţie* în Transnistria, ca şi la est de Bug, nu poate fi înţeles fără a se ţine seama de o serie de factori care îl particularizează, reducându-l drastic în raport cu calculele abstracte. Nu trebuie uitat, arată A.G., că (c1) încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, surplusul de populaţie (în care se cuprind moldovenii) a fost dirijat de imperiul ţarist spre Caucaz şi că operaţia a continuat între 1880–1914 prin îndrumarea lui spre Siberia[45]; (c2) Revoluţia din 1917 anulează orice spor natural – e perioada mortalităţii excesive, a deportărilor, a emigrărilor forţate de culaci (între care se cuprind, ca şi între *represaţi* sau *vâseliţi, vseliţi* ori *sudiţi*[46], mulţi dintre locuitorii satelor moldoveneşti înstărite de la est de Nistru şi Bug), refugierea peste Nistru (în direcţia Basarabiei), a execuţiilor sumare, urmată de foametea din 1922 (când a murit 10% din populaţie), colectivizarea din 1929 cu deportările şi părăsirile voluntare ale satelor care au afectat, în localităţile moldoveneşti, până la jumătate din populaţie[47]; (c3) războiul din 1940 reduce la rândul lui sporul natural, datorită mobilizării, plecării cu autorităţile sovietice, morţilor şi răniţilor. Aşa se explică faptul că sporul natural al populaţiei moldoveneşti este de numai 14,9% în 42 ani, sau scăderea cu 16,4% a populaţiei moldoveneşti a R.A.S.S.M. între 1926–1941. Deşi ocupă în Transnistria anului 1941 locul al doilea pe plan demografic, moldovenii (197 685 suflete) sunt de opt ori mai puţin numeroşi decât ucrainenii (1 775 273 suflete).

Cifra de 197 685 corespunde, arată A.G., *moldovenilor cu conştiinţă etnică*. Ei i s-ar putea adăuga, prin repetarea lucrărilor I.C.S., aproximativ 40.000 moldoveni fără conştiinţă naţională, dar calitatea Inventarierii ar fi afectată, cifrele ei nemaifiind opozabile oricui şi oriunde după război.

Reperarea *moldovenilor cu conştiinţă ezitândă* ar putea în schimb face obiectul unor cercetări vizând înţelegerea procesului de deznaţionalizare. Ea ridică problema localizării acestor moldoveni cvasi-asimilaţi – una dintre zonele care ar trebui considerate fiind cea a Podoliei – şi a cauzelor deznaţionalizării (căsătorii mixte, deportări, emigrarea defensivă la oraşe sau în hutore, şcolarizarea exclusiv în limba rusă etc.).

Perseverarea etnică se constată în Transnistria mai cu seamă în localităţile de pe teritoriul fostei R.A.S.S.M. unde, între 1930–1938, au funcţionat un număr de şcoli în limba română şi s-au tipărit (cu litere chirilice, latine şi din nou chirilice) manuale româneşti la Balta sau Tiraspol. Faptul că în 1938 politica naţională a Sovietelor redevine una de reprimare a învăţământului în limba română (cu învăţători acuzaţi de imperialism românesc, închişi sau deportaţi; cu sistarea tipăririi de manuale cu alfabet latin etc.) pregătea însă şi acestor localităţi un viitor de asimilare.

Românitatea latentă a moldovenilor cu conştiinţă etnică slabă a fost pasager reactualizată de prezenţa în zonă a armatei româneşti, de darurile primite din partea Consiliului de Patronaj, de prezenţa printre ei a Echipelor I.R.E.B etc. Un reviriment s-ar putea produce – scria A.G. – numai în cazul în care localităţile respective ar fi aprovizionate cu cărţi, ziare, magazine şi produse româneşti, dacă li s-ar trimite învăţători şi preoţi vorbind limba română.

---

[45] Nicolae M. Popp semnalează, ca rezultat al colonizării țariste a Siberiei, întemeierea satului românesc Bohotârca de lângă Nicolsc-Usurisc (Voroșilov). Cf. Nicolae M. Popp, *op. cit.*, p. 175.

[46] Câteva explicații de termeni se impun: *răsculăcire* = confiscarea averii; *represare* = deportarea capului familiei, cu sau fără confiscarea averii; *vâsălirea*, *veselirea* sau *vselirea* = confiscarea averii și deportarea tuturor membrilor familiei. Cf. Nicolae M. Popp, *op. cit*., p. 161. *Sudiții* erau cei care fuseseră judecați și condamnați.

[47] Ele i-au adus pe moldoveni în minele din Donbass, în preajma Mării Albe etc.

O Şcoală a moldovenilor *amintind de Molière*

Deznaţionalizarea este un proces care, în limite fireşti, se desfăşoară organic în rândurile oricărui grup emigrat în afara comunităţii de origine. Grupurile care nu iau măsuri la vreme sau care nu dispun de o pătură intelectuală capabilă să menţină legătura cu cultura naţională şi să preia sarcina conservării parţiale a identităţii etnice sfârşesc prin a uita, mai devreme sau mai târziu, şi limba şi obiceiurile cu care veniseră, însuşindu-şi-le pe cele ale noii ţări. Şcoala, armata, viaţa administrativă şi publică contribuie indirect la un bilingvism şi biculturalism care vor fi urmate, în multe cazuri, de abandonarea limbii şi erodarea culturii de origine. Pentru această schimbare identitară exista la est de Bug în anii 1940, o expresie anume: se spunea că oamenii „s-au perevedit", şi-au tradus adică felul de a fi, de a vorbi şi de a judeca în limba noii lor patrii.

Ceea ce ne aminteşte însă de *Şcoala nevestelor* a lui Molière, de educaţia care vizează scăderea iar nu creşterea capacităţilor celui educat, este modul în care s-a efectuat şcolarizarea moldovenilor în scurtul interval cuprins între începutul şi sfârşitul anilor 1930, în care unele din satele româneşti (situate mai ales pe teritoriul Republicii Autonome Moldova) au dispus de una, patru sau şapte clase în limba română şi chiar de un Institut pedagogic la Balta sau Tiraspol.

Prima idee care li s-a inculcat sistematic şi cu succes elevilor a fost aceea că moldovenii sunt slavi şi nu au nici un fel de legătură de sânge sau de limbă cu românii. În manuale, românii erau prezentaţi ca trăind exclusiv în fosta Ţară Românească, vorbind o limbă „salonică" deformată prin neologisme împrumutate din limba franceză şi vizând, în mod imperialist să extindă „înrobirea" moldovenilor, de la cei din provincia Moldova la cei din Basarabia şi Republica Autonomă Moldova.

Rezultatele sunt trist comice. Uluiţi de faptul că nişte „străini" îi înţeleg şi se fac înţeleşi cu uşurinţă, sătenii de la est de Bug pun invariabil echipierilor I.R.E.B. întrebarea: „de unde aţi chicat?".

În al doilea rând şi derivând militant din ideea identităţii specifice slav-moldoveneşti, manualele şcolare editate la Tiraspol îi învaţă pe elevi că moldovenii au misiunea istorică de a-i „dezrobi" pe *toţi* moldovenii de sub dominaţia românilor.

Însfârşit, româna e prezentată în mod sistematic ca o limbă care nu permite ascensiunea socială. Ultima idee, care nu e de altfel lipsită de o parte de adevăr, în sensul că orice limbă dominată nu asigură reuşita în aceeaşi măsură cu limba dominantă, îi deprinde pe mulţi dintre moldoveni cu marginalizarea şi desconsiderarea, de către alţii şi, puţin câte puţin de către ei înşişi, a limbii pe care o vorbesc. De unde mirarea pe care o evocă N. Economu şi I. Apostol în articolul lor reprodus în secţiunea VIII: „Tare ni-i deşanţ (de mirare) că oameni aşa mari grăiesc moldoveneşte".

Eugen Seidel sau despre postbilingvism

Cercetările lingvistice ale lui E. Seidel au fost minuţioase, extinse şi rapid publicate, în „Bulletin linguistique", sub forma a două studii succesive în limba germană intitulate respectiv, în traducere, *Bilingvismul la moldovenii din Ucraina de Vest* (bazat pe observaţii efectuate în satele Serbulovka, Kaşperovka şi Konstantinovka din zona Vosnessensk–Nikolaev) şi *Schiţă a limbii moldoveneşti în Bazinul Doneţului*. Regrupate sub titlul comun *Observaţii lingvistice în Ucraina*, care le conferă statut de părţi ale aceluiaşi ansamblu, studiile sunt reproduse în traducerea d-nei Maria Ileana Moise în secţiunea VI a volumului de faţă.

Ideea de bază a lui E. Seidel este aceea că moldovenii de la est de Bug nu pot fi numiţi bilingvi, întrucât (a) ei vorbesc mai puţin decât ar fi de aşteptat limba lor maternă, recurgând spontan la limba rusă chiar în comunicarea din cadrul propriului grup şi nepercepând graiul moldovenesc drept factor prin care s-ar deosebi de ucraineni[48]; (b) graiul moldovenesc şi limba rusă nu sunt mărimi de aceeaşi valoare, şi nici comparabile, neintrând din această cauză în concurenţă reală în mintea vorbitorilor. Izolat de evoluţia limbii, literaturii şi culturii române în Principate încă din secolul XVIII, supus rusificării începând cu secolul XIX, graiul moldovenesc se vorbea încă relativ curgător numai în satele în care existaseră şcoli moldoveneşti şi numai de generaţia şcolită în ele. Din 1938, şcolile româneşti, ca şi cele germane sau

[48] Situaţia aceasta poate fi comparată astăzi cu aceea a minorităţii italiene din Statele Unite. La fel cu moldovenii de la est de Bug, italienii nu se mai definesc de mult ca grup prin limba pe care o vorbesc; ei nu mai situează în centrul identităţii lor limba italiană.

ucrainene, fuseseră însă închise, limba de predare redevenind, la fel ca pe timpul ţarismului, exclusiv rusa. Lipsiţi de sentimentul apartenenţei comune la un grup aparte, retrăgându-se din motive politice sau economice în *hutore* (cătune) nemarcate pe hărţi, moldovenii şi graiul lor intraseră în invizibilitate. Ca limbă a literaturii, predată în şcoli, utilizată în administraţie şi în viaţa publică, limba rusă era în mod evident limba dominantă şi se proclama ca atare în cotidian. Pe scurt, între graiul moldovenesc rusificat şi sărăcit funcţional şi limba rusă cu ipostazele ei multiple nu se punea problema alternanţei bilingve. Moldovenii fuseseră, dar nu mai erau, bilingvi. Am putea spune că ei îi apăreau lui E. Seidel ca *postbilingvi*.

Situaţia graiului moldovenesc era, până la un punct, comparabilă cu cea a germanei, şi ea în regresiune la generaţiile tinere sau în vorbirea spontană. Spre deosebire de moldoveni însă, al căror grai, izolat artificial de limba căruia îi aparţine, se fosilizează, comunităţile germane dispun, din raţiuni economice şi politice, de un tratament preferenţial: menţin accesul la radio şi cărţi, ceea ce favorizează conservarea limbii şi a unei relative multiplicităţi a funcţiilor pe care aceasta le asumă; şi, am adăuga, ştiu şi sunt lăsate să ştie că vorbesc limba pe care o vorbesc. Bilingvismul refuzat moldovenilor odată cu modernizarea putea încă exista – constată E. Seidel – la germanii din Ucraina.

O a doua idee importantă a lui E. Seidel, derivând tot din cercetările efectuate iniţial în Ucraina de vest, este aceea privind conservarea profund inegală a graiului moldovenesc în localităţi diferite.

Într-un *Post-scriptum* la acest prim studiu, E. Seidel a consemnat reacţia lui A.G. la constatările lui lingvistice. Din punctul de vedere, sociologic, al lui A.G., concluziile lui E. Seidel erau valabile numai parţial, pentru unul din stadiile de păstrare a limbii care puteau fi întâlnite la moldovenii de la est de Bug, şi anume *stadiul intermediar*. În afară de acesta, putea fi întâlnit, în nord, în satele româneşti din jurul Novgorodului şi Kirovogradului şi mai cu seamă în Bazinul Doneţului, *un stadiu de conservare maximă*, în care moldovenii comunicau în grai moldovenesc iar copiii lor nu cunoşteau decât graiul moldovenesc. Însfârşit, în localităţi ca de exemplu Kolni Boloto sau Pietro Ostrov puteau fi întâlniţi moldoveni *deznaţionalizaţi*, la care doar numele de familie şi unele toponime mai aduceau mărturia originii lor etnice, graiul moldovenesc fiind părăsit.

A.G. pare a fi reacţionat şi la afirmaţiile lui E. Seidel privind utilizarea spontană a limbii ruse de către moldoveni. El propunea o comparaţie cu limbile materne ale imigranţilor din Statele Unite ale Americii, vorbite în familie, dar înlocuite automat prin engleză în public.

La aceasta am adăuga faptul că, aşa cum o subliniază de altfel E. Seidel, utilizarea limbii ruse nu e clar delimitată la vorbitori de aceea a limbii ucrainene. Aproximând lingvistic un continuum ruso-ucrainean, ne întrebăm însă dacă acesta nu era identificabil, în mod simultan, atât cu limba rusă dominantă, cât şi cu graiurile dominate ucrainean şi moldovean. Consecinţele unei asemenea *competenţe lingvistice difuze* pentru sentimentul identităţii etnice sau al ataşamentului faţă de limba maternă rămân de stabilit prin cercetări viitoare.

Al doilea studiu al lui E. Seidel este rezultatul direct al dialogului cu A.G. De data aceasta, E. Seidel se deplasează în zonele în care graiul moldovenesc era încă relativ bine conservat: Martinoş, Pancevo şi Kanij la sud-est de Novomirgorod; Gruzskoe, în apropiere de Kirovograd şi, în mod surprinzător, mai cu seamă vechile sate moldoveneşti (datând din secolul XVIII) din Bazinul industrializat al Doneţului: Bairak, Troiţkoe sau Novoignatievka. Graiul moldovenesc va fi comparat de această dată, nu cu limba rusă, ci cu limba română, spre a i se semnala caracteristicile în raport cu aceasta. E. Seidel găseşte, în germană, soluţia care-i permite să eludeze pe cât posibil termenul de „limbă moldovenească": el va utiliza termenul *Moldawisch* pentru graiul moldovenesc din România şi *Moldowanisch* pentru graiul moldovenilor de la est de Bug. Unele dintre afirmaţiile lingvistului german, la acest nivel al comparaţiei fine între cele două ipostaze ale vorbirii moldoveneşti şi româna standard, vor trebui nuanţate, reformulate sau chiar corectate. Rămân însă valabile întrebările mari şi grave pe care cercetătorul acesta inventiv şi excentric[49], care-i trezea brusc din somn pe moldovenii la care stătea în gazdă ca să vadă dacă aceştia reacţionează în rusă sau în grai moldovenesc, şi le-a pus cu seriozitate în anii lui de înstrăinare faţă de naţional-socialismul din Germania, dăruiţi cu simplitate proiectului I.R.E.B.

[49] În evocarea sa (inclusă în *Anexă*), N. Both a vorbit despre cariera întoarsă a lui E. Seidel în România comunistă: acesta nu urcă, ci coboară în funcții la Universitatea din Cluj, unde predă o vreme în anii de după război. El va fi de altfel și unul din primii emigranți din România într-o altă țară socialistă – R.D.G.

Participarea I.C.S. la operaţiile de repatriere

Repatrierea a fost prezentată ca scop al înscrierii românilor şi asociată cu lucrările I.R.E.B. de armata română aflată la est de Bug de la început. În *Raportul II* al lui A.G. către Sabin Manuila (reprodus în secţiunea I), acesta menţionează discuţia purtată în decembrie 1941 cu generalul C. Dragalina, care punea problema promisiunilor ce le pot fi făcute moldovenilor în vederea repatrierii şi imagina o acţiune comună în acest sens a I.C.S. şi a corpurilor de armată româneşti din Nikolaev, Azov şi Crimeea.

Deşi mandatul le e limitat la înscriere[50], echipierii I.R.E.B. vor nota constant în rapoartele lor (vezi subdiviziunea *Metoda de lucru a echipei*, mai sus) atitudinea diversă a populaţiei faţă de repatriere: de la teama de evacuare forţată în România, la dorinţa de a trece în Basarabia.

La 16.11.1942, la Consfătuirea organizată la Odessa pentru a comunica şi a afla date cu privire la românii de la est de Bug – trecuseră patru luni de la începerea lucrărilor I.R.E.B. – , A.G. prezintă deja un *Memoriu cu privire la problemele practice pe care le ridică în toamna şi iarna 1942 românii de peste Bug* (reprodus în secţiunea I). În esenţă, memoriul vorbeşte despre faptul că, (a) datorită nemulţumirilor provocate de administraţia germană, românitatea latentă a unei părţi a populaţiei moldoveneşti este reactualizabilă într-o serie de localităţi din regiunile Vosnessensk, Pervomaisk, Novomirgorod şi Kirovo; (b) în acest scop este necesară redeschiderea şcolilor româneşti; acordarea de autorizaţii studenţilor de la est de Bug care doresc să studieze la Institutul Pedagogic din Tiraspol sau la Balta; aprovizionarea cu cărţi şi gazete în limba română; trimiterea de preoţi misionari din România şi (c) la un apel de transferare în România (în sudul Basarabiei) este de aşteptat că ar răspunde, după estimaţiile echipei I.R.E.B., aproximativ o treime din moldovenii de la est de Bug.

La 18.3.1943, într-o *Notă despre stadiul actual al problemei repatrierii românilor de peste Bug*[51] (reprodusă în secţiunea I), la opt luni de la demararea lucrărilor I.R.E.B., A.G. recomandă ca, alături de Comisia pentru repatrierea românilor de peste Bug, constituită în octombrie 1942 pe lângă Subsecretariatul de Stat al Românizării, Colonizărilor şi Inventarului Naţional spre a rezolva cereri individuale de trecere pe teritoriul României, ar putea fi efectuată, prin schimb de populaţie româno-ruso-ucrainean întrucât germanii ocupanţi nu intenţionează să renunţe la braţele de lucru din zonă, transferarea în România a moldovenilor de la est de Bug. Obiecţiile formulate în legătură cu o eventuală repatriere în timpul războiului de către Preşedinţia Consiliului de Miniştri (ar reduce disponibilităţile prevăzute pentru colonizarea luptătorilor şi ar pune în primejdie securitatea statului prin aducerea în ţară a unor moldoveni educaţi în sistemul sovietic) sunt discutate de A.G. într-un memoriu adresat direct mareşalului Antonescu.

La 13 ianuarie 1943, I.C.S. remite Comisiei pentru repatriere 33 dosare (copii ale formularelor de înregistrare a familiilor moldoveneşti din 30 plăşi, două oraşe şi două municipii de la est de Bug) precum şi o serie de propuneri pentru repatriere, pe care A.G. le va expune prin viu grai Comisiei la 16 ianuarie 1943. Nu am găsit aceste dosare.

În septembrie/octombrie 1943 I.C.S. primeşte de la Preşedinţia Consiliului de Miniştri dispoziţia de a pune la dispoziţia guvernatorului Alexianu opt dintre funcţionarii care se ocupaseră de înscrierea românilor de la est de Bug pentru a ajuta, în calitate de experţi statistici, forţele armate române care evacuau moldovenii de la est de Bug.

---

[50] Vezi în acest sens punctul 1 al scrisorii nr. 16 a lui T. A. Stoianovici către A.G. În interviul cu Z. Rostás, G. Retegan subliniază de asemenea: „Noi n-aveam nici un fel de dispoziție pentru aducerea lor în Basarabia, sau în Moldova sau nu știu unde. Singura noastră sarcină era să-i înregistrăm și să le distribuim o serie de produse de-astea, de strictă necesitate. […] Și în august ’43 am terminat toată operația de înregistrare […] În ’43 am venit în București, numai Golopenția și eu, ceilalți veniseră mai înainte. În septembrie ’43 s-a primit dispoziție să mergem înapoi și să-i aducem în Basarabia pe toți cei ce vor să vină. Nimic obligatoriu. Numai cei ce vor să vină” (cf. secțiunea VIII).

[51] O comparație între *Nota* aceasta a lui A.G. și referatul lui Titu Rădulescu-Pogoneanu reprodus în *Anexă* (vezi și nota 32 mai sus) ar fi de natură să sublinieze influența lui A.G. în concepția celui din urmă.

Nevoia de experţi statistici se făcuse simţită în urma unui incident petrecut în cursul repatrierii de către armată, în aprilie 1943, a unor moldoveni originari din trei sate din Kuban (printre care se număra comuna Moldovanskaia). Cei dornici să se strămute în România fuseseră expediaţi de către generalul Vasiliu-Răşcanu, cu însoţitori militari, în două garnituri de tren din Kuban la Râbniţa în Transnistria. Cum însă generalul Vasiliu-Răşcanu nu anunţase autorităţile româneşti, generalul Popescu-Corbu, prefectul judeţului Râbniţa, dispusese evacuarea a trei sate de polonezi catolici[52] din apropiere pentru a caza familiile moldoveneşti. Prevenit de echipierii I.R.E.B., I.C.S. va face, prin S. Manuila, intervenţii pentru repararea abuzului şi aducerea familiilor din Moldovanskaia în comuna din Basarabia care le fusese repartizată.

La propunerea lui A.G., care pare a fi fost legată de incidentul amintit, repatrierea moldovenilor de la est de Bug doritori să se stabilească În România se va efectua în sudul Basarabiei, în satele de germani rămase goale prin repatrierea lor de către armata germană în Silezia sau Polonia. Printre satele alese în acest scop se numărau satul Şaba (care fusese locuit de nemţi elveţieni/francezi din Munţii Jura) şi satul Sărata, ambele în apropiere de Cetatea Albă. În satul Sărata vor fi aduse astfel familiile din Dunaievka (vezi amintirile lui A. Raţiu în secţiunea VIII).

În perioada noiembrie 1943–martie 1944 vor lucra pentru repatrierea unor familii de moldoveni din judeţele Alexandria, Kirovograd, Novomirgorod, Bobrineţ şi Dolinskaia alături de câtiva membri ai echipei I.R.E.B. (A.G., G. Retegan, N. Betea, A. Raţiu, E. Seidel), un număr de funcţionari ai Institutului Central de Statistică: Al. Vidican, I. Mălinaş, Al. Nistor, Al. Văsieş.

Se organizează atunci, pe Bug, trei puncte de trecere (fiecare cu câte o comisie de triere) din zona de la est de Bug prin Transnistria spre Basarabia: la Golta, unde lucrează G. Retegan, alături de un reprezentant al Serviciului secret de siguranţă german (*Sichercheitsdienst*) şi de reprezentanţi ai administraţiei româneşti; la Vosnessensk (unde lucrează I. Apostol şi, după mărturiile lui A. Raţiu, Al. Vidican şi Uciu Deac) şi la Nikolaev, care e cel mai frecventat, unde lucrează Nicolae Economu (care, ajutat uneori de Raţiu, aduce refugiaţi din zona Melitopol). Cei trei se ocupă de îmbarcarea în vagoane de tren cu destinaţia Cetatea Albă a românilor care se repatriază. Iar la Cetatea Albă, un grup compus din C. Mănescu, N. Betea, A. Raţiu, D. Corbea-Cobzaru şi Maca îi conduce în satele de destinaţie.

Odată cu apropierea frontului, G. Retegan, I. Apostol şi N. Economu se retrag la Odessa, unde se află, la Comisia centrală de repatriere, A.G. Ei încearcă o ultimă operaţie de aducere a unor familii de moldoveni care se aflau nu departe de Nikolaev, dar sunt siliţi să renunţe din cauza apropierii armatelor ruseşti.

Ca rezultat al operaţiilor de repatriere două localităţi moldoveneşti părăsesc aproape în întregime Ucraina: Moldovanskaia în Caucaz şi Dunaievka, lângă Melitopol şi Marea Azov. Între timp, incidentul de la Râbniţa fusese corectat, Al. Văsieş conducându-i pe moldovenii din Kuban în sudul Basarabiei. Global, aproximativ 2 000 de moldoveni trecuseră în regiunile Odessa şi Republica Moldovenească. În februarie, frontul ajunge lângă Bug şi lucrările de repatriere se opresc (cf. *Proces-verbal de depoziţia martorului Anton Golopenţia*, reprodus în secţiunea I).

Moldovenii aşezaţi în satele părăsite de minoritarii germani din sudul Basarabiei au rămas acolo după război. Între 15 şi 16 familii au venit în România prin Ministerul Agriculturii şi au fost colonizate la Călăraşi (familia Mileşcinko), în Bucureşti (familia lui Leonte Leuţă) şi restul în Banat (vezi interviul cu G. Retegan în secţiunea VIII).

Paralel cu Comisia de recolonizare şi împroprietărire a funcţionat şi o Comisie de schimbare a banilor despre care vorbeşte, în amintirile sale, A. Raţiu (secţiunea VIII).

Din interviul lui Retegan aflăm că, în perioada repatrierilor, el a scos din lagărul german un grup de 550 de bărbaţi moldoveni din satele a 8-a, a 9-a şi a 10-a (respectiv Martinoşa, Panciova şi Kanij) care urmau să fie trimişi la lucru în Germania.

La încheieera acestui proiect

La încheierea acestui proiect, îmi revin în gând cuvintele lui Hugh Seton-Watson, care mărturisea, la una din ultimele sale vizite în România, că ar fi gata să meargă în Africa pe urmele chiar şi ale unui singur englez, spre a vedea cum şi-a orânduit viaţa şi ce a realizat pe alte meleaguri. Cuvintele istoricului

[52] Pentru a satisface criteriile inițiale de colonizare în Noua Rusie, numeroși polonezi trecuseră la religia ortdoxă.

britanic intră în ecou cu ideile despre cercetarea la est de Bug ale lui A.G., care insista asupra faptului că moldovenii trebuie căutaţi chiar şi în satele în care riscă să fie doar unul.

Cu dificultăţi pe care le-am evocat, Echipa I.R.E.B. a respectat acest deziderat. La sfârşitul cercetărilor ei, s-a ştiut dintrodată mult mai mult decât se bănuise că se poate şti despre românii răzleţiţi sau formând comunităţi compacte în partea depărtată, cvasi-invizibilă pentru noi atunci, a Ucrainei.

Vămuită de împrejurări, recolta bogată a echipei I.R.E.B. e prezentată doar în mică măsură în volumele pe care le aducem acum, după o muncă de patru ani şi cu o întârziere de peste o jumătate de secol, în faţa cititorilor. Sperăm că aceste volume sunt doar un început şi că acţiunea de regăsire a materialelor culese între 1941–1944 de echipa I.R.E.B. va fi continuată de cercetători din România, Republica Moldova, Ucraina şi Rusia, în spiritul de conlucrare pe care îl imagina, chiar în închisoare fiind, Anton Golopenţia.

Studiul feluritelor ramuri ale aceluiaşi trunchi etnic este firesc şi dătător de energii pentru cei care îl întreprind. Cultura naţională, în care se varsă în cele din urmă toate informaţiile astfel adunate se aseamănă – spunea vizionar Simone Weil, tot în anii cruzi ai celui de al doilea război mondial – cu un lan de grâu. Ea îl hrăneşte binevenit şi darnic pe fiecare, cu bucurii şi întristări care-i adâncesc şi lămuresc identitatea. Atâta timp cât nu vedem în ea nimic deasupra sau diferit de o hrană a sufletului şi a minţii, ea nu este nicicând de respins, mai mult, ea trebuie salutată.

Poate că e timpul să încercăm să scoatem de sub sfielile tăcerii de cultură mereu altfel dominată şi mereu îndoindu-se de sine momente, cum a fost cel al cercetării I.R.E.B., în care s-a îndrăznit tinereşte întâlnirea cu semeni înstrăinaţi de multă vreme dar păstrând încă nume şi vorbe prin care puteau fi contactaţi şi înţeleşi. Momente de acest fel luminează nu numai un aspect al trecutului românesc, ci şi modul în care se poate vorbi astăzi despre o diversitate românească.

Sanda Golopenţia
Providence, 15 septembrie 2006

NOTA EDITOAREI

Textele reproduse în cele nouă secţiuni ale volumului de faţă sunt dispuse în ordine cronologică în cadrul fiecărei secţiuni. Cititorii pot astfel descoperi cu uşurinţă scrisorile/rapoartele, uneori articolele, care au fost produse în mai mult sau mai puţin acelaşi moment, antecedentele şi derivatele lor nu numai în cadrul aceleiaşi secţiuni, ci şi la nivelul întregului corpus. În câteva cazuri, integrarea în succesiune a unor documente nedatate a ridicat probleme pe care le discutăm în note şi rămâne sub semnul întrebării până la confirmări, infirmări sau precizări viitoare. Pentru documentele nedatate, inserarea s-a făcut potrivit datării lor ipotetice, pe care am semnalat-o prin includerea între paranteze drepte şi am justificat-o în note. Am marcat prin asterisc antepus numelui de familie cazurile în care prenumele autorului nu a putut fi recuperat (*Cosovanu) şi prin asterisc antepus titlului de studiu/articol cazurile în care nu putem preciza numele autorului (*_Moldovenii din Caucaz. Informaţii culese la Tiraspol_). Asteriscuri antepuse însoţesc şi textele pe care le-am inserat la editare într-o structură de ansamblu care nu le cuprindea iniţial.

Secţiunea I conţine, în afara rapoartelor, referatelor şi tabelelor prezentate de A.G., o serie de texte datorate lui D. Gusti, T. A. Stoienescu, Gh. Bucurescu, articole de ziar nesemnate etc. oferind o viziune globală asupra rezultatelor şi perspectivelor cercetării I.R.E.B. pe care am considerat-o ca derivând din participarea la lucrările conduse de A.G. sau din dialogul cu acesta.

Spre a facilita cititorilor urmărirea vastului corpus legat de operaţia de identificare a românilor de la est de Bug întreprinsă de I.C.S., am reprodus în cuprinsul volumului de faţă o serie de documente publicate anterior mai cu seamă de Editura Enciclopedică, Editura Fundaţiei Culturale Române, Editura Albatros, sau Editura Academiei: (a) în secţiunea I, memoriul adresat de A.G. lui M. Antonescu, procesul-verbal de depoziţie a martorului A.G. şi cele zece declaraţii care urmează, publicate în *UC*; (b) în *Introducere* şi secţiunea III, scrisorile 4a, 53a, 75a–e, 78a şi 79a respectiv 46, 64 şi 69 publicate în *CMR* respectiv A.G., *Rapsodia epistolară*; (c) în secţiunea VI, articolul A.G. şi I. Apostol, *Folclor românesc din regiunea Vosnessensk*, retipărit în volumul A.G. *Opere complete*, vol. I.; (d) în secţiunea VII, declaraţii ale lui M. Levente (23.2.1950 şi 1.3.1950, ora 1:05), C. Pavel (29.1.1950 şi 8.1.1953), Şt. Popescu (27.1.1950, 1.2.1950 a–b, 14.2.1950 şi 6.1.1953), A. Raţiu (8.10.1949, 16.1.1950, 30.1.1950 a–b, 31.1.1950a–c,

14.2.1950), M. Ştefănescu (5.1.1950a, 15.1.1950, referatul lui S. Siegler (9.7.1951), ordonanţa de clasare a acuzatorului public I. Pora (10.10.1945) cu concluziile, referatele de menţinere a clasării semnate de procurorul Filipescu [26.10.1950] şi Gh. Diaconescu (26.8.1952), precum şi ordonanţele/referatele din 26.11.1951, 29.11.1951, 20.12.1951 şi 10.1.1952; (e) în secţiunile VI şi VIII, materialul regrupat sub titlul *Folclor din judeţele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol şi Donęţk* şi sub titlul *Românii de la est de Bug – A. Teren, B. Repatrieri*, extras din volumul A. Raţiu, *Românii de la est de Bug* (Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române, 1994); (f) în diverse secţiuni, articole publicate în „Revista Fundaţiilor Regale", „Cronicarul I.C.S.", „Sociologie românească (Serie nouă)", „Revista istorică", „Lupta" etc. Am semnalat de fiecare dată în note provenienţa textelor, subliniem aici o datorie de recunoştinţă şi o legătură care se ţese, prin ea, cu alte volume, mai mult sau mai puţin recente aparţinând aceluiaşi peisaj.

În reproducerea textelor, am urmat îndeaproape documentul original, simplificând astfel pe cât posibil sarcina *Notelor şi comentariilor*. Astfel, în secţiunile I–III şi în *Anexă*, antetul, adresele semnatarilor (expeditorilor) de rapoarte/scrisori, informaţiile care apar pe plicuri, atunci când dispunem de ele, sunt reproduse în corpul textului. În secţiunile I-III şi în *Anexă* am reluat întocmai modul de datare şi de specificare a locului din care s-a scris. Singura excepţie o reprezintă, într-un număr de cazuri, deplasarea datei/locului de la sfârşitul la începutul raportului/scrisorii, spre a uşura astfel urmărirea succesiunii. În cazurile în care nu era marcată la începutul sau sfârşitul scrisorii, am inclus între croşete data cea mai timpurie apărând pe ştampila poştală de pe plic sau, pentru scrisorile fără plic însoţitor, specificarea [f.d.]. Notele au putut astfel fi limitate la precizarea provenienţei documentului (arhive, reviste sau cărţi) şi la o descriere a suportului fizic, cu indicarea ştampilelor de cenzură sau a existenţei/nonexistenţei plicurilor (în cazul secţiunii III), a sublinierilor de lectură ale anchetatorilor (în secţiunea VII), a raţiunilor datării propuse de către noi, a unor comparaţii sau comentarii speciale cu alte documente cuprinse în volum sau publicate anterior etc. În secţiunile I–III, VII şi *Anexă*, notele ne aparţin. În secţiunile IV–VI şi VIII am demarcat, de fiecare dată, notele autorilor de notele care ne aparţin prin introducerea siglei S.G. între paranteze drepte la sfârşitul celor din urmă.

Cum o serie de texte (rapoarte, scrisori) au fost scrise relativ spontan şi în grabă de autori care nu au avut atunci în vedere publicarea lor, am avut de decis asupra măsurii şi a naturii intervenţiilor de editare în text. În genere, am întregit tacit abrevierile, extrem de numeroase: *f., pt., pac., fam., m-rea, aug., sept., D-tru, jum*. etc. au devenit astfel *foarte, pentru, pachete, familii, mănăstirea, august, Dumitru,* respectiv *jumătate* etc. De asemenea, am înlocuit cifrele 1–10 prin cuvintele care le marchează, atunci când ele apăreau izolat în cuprinsul textelor. În cazul listelor sau al tabelelor, am regularizat formatul în care acestea erau prezentate eliminând tacit, pe cât a fost posibil, inconsecvenţele. Am corectat tacit greşelile de ortografie, semnalând prin croşete exclusiv adaosurile de cuvinte lipsă sau modificările menite să clarifice pasaje altfel greu de înţeles (cu specificarea, în note, a elementului modificat din original). Am menţinut, în schimb, utilizarea, în ecou cu informatorii moldoveni, a unor cuvinte sau forme locale: *comsomoli* (pentru *comsomolişti*), *prezidate* (pentru *preşedinte*), *burjui* (pentru *burghezi*), *ucraineşti* (pentru adj. *ucraineni, ucrainene*), *individualişti* (proprietari individuali), *cartină* (film), *chino* (cinematograf), *răsculăcit, represat, sudit* (pe care le-am explicat în *Introducere*) etc.

În reproducerea textelor, am normalizat grafiile, formele gramaticale şi ezitările lexicale (evidente în adoptarea unor neologisme), care erau curente în epocă, menţinând câteva – rare – forme martor: *trebuiesc, octomvrie, septemvrie* (care apar însă regulat în formele *septembrie, octombrie* în scrisul nostru), *pasportul, şocolată*.

Pentru a facilita utilizarea datelor, am armat volumul cu un *Glosar*, un *Indice de nume* şi un *Indice de nume geografice şi administrative*. În alcătuirea glosarului am beneficiat de posibilitatea de comparaţie şi/sau verificare cu lucrarea *Graiuri româneşti din Basarabia, Transnistria, Nordul Bucovinei şi Nordul Maramureşului. Texte dialectale şi Glosar* publicată de Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe şi Vasile Pavel (Bucureşti: Institutul de Fonetică şi Dialectologie „Al. Rosetti", 2000). În alcătuirea *Indicelui de nume* am reprodus formele fluctuante ale aceluiaşi nume/prenume, datorate fie schimbării lor voite în cursul vieţii purtătorului (Gheorghe Reteganul devenit George Retegan; Manuilă modificat în Manuila, probabil pentru a uşura apariţia lui în texte scrise în alte limbi decât româna etc.), fie necunoaşterii lor de către cei care le menţionează (astfel, A. Raţiu, care, la data arestării, nu cunoaste numele exact al Directorului General al Institutului Central de Statistică, va recurge în declaraţiile sale la formele *S. Mănăilă, S. Manoila* şi *S. Mănuilă*), fie notării lor diferite de către echipieri diferiţi (sau de către acelaşi echipier la momente diferite), în acest caz punându-se de multe ori şi problema trecerii de la alfabetul chirilic la alfabetul latin. În alcătuirea *Indicelui de nume geografice şi administrative*, ne-am servit, spre

comparaţie, de Anatol Eremia, *Nomenclatorul localităţilor din Republica Moldova* (Chişinău: Civitas, 2001); *Codurile poştale ale Republicii Moldova în noua organizare administrativ-teritorială* (Chişinău: Ministerul Transporturilor şi Comunicaţiilor. Întreprinderea de Stat „Poşta Moldovei", 1999) şi Vasile Stati, *Moldovenii la răsărit de Nistru* (Chişinău: Poligraf Service, 1995). Am menţionat soluţiile la care am recurs în câte o scurtă notă aşezată în fruntea fiecăruia dintre cei doi *Indici*. Pe ansamblul lor, numele de localităţi sunt însă departe de a fi prezentate în mod unitar. Va fi necesară examinarea ansamblului lor şi o normare *ad hoc* care să ţină seama de normele stabilite în R.S. Moldova aş cum reies din lucrările menţionate mai sus. Ne limităm să subliniem aici că, dată fiind tradiţia noastră de ortografiere a numelor proprii în unele dintre cazuri, şi din dorinţa de a sublinia faptul că operăm cu nume din alt spaţiu decât cel al României actuale, am recurs la litera „k", acolo unde în R. Moldova se optează deja, aproape exclusiv, pentru „c". Rămâne ca, sub impulsul unor apariţii cum este volumul de faţă, instituţiile de resort să elaboreze un îndreptar de notare unitară a numelor de localităţi din R. Moldova şi din Ucraina/Rusia.

Pe parcursul celor patru ani de lucru, numărul celor care mi-au stat în ajutor cu generozitate şi competenţă este considerabil: o adevărată echipă internaţională de prieteni vechi şi noi. Volumul include materiale care mi-au fost puse la dispoziţie, în manuscris sau înainte de publicare, de d-nii Septimiu Chelcea, Rostás Zoltán, Viorel Achim de la Bucureşti, d-l Nicolae Both de la Cluj-Napoca, d-nii Vasile Şoimaru şi Alexei Marinat de la Chişinău. Au furnizat cu generozitate informaţii care au fost incluse în note d-na Ruxandra Guţu-Pelazza şi d-l Vittorio Pelazza de la Paris. Textele lui E. Seidel au fost traduse din limba germană în limba română de d-na Maria Ileana Moise (Bucureşti), iar textele scrisorilor în limba germană au fost traduse în limba română de d-na Anca Guţu-Nelle (Stuttgart). Mi-au stat în sprijin pentru multe întrebări privind limba germană d-nele Anca Guţu-Nelle, Lidia Bradley (München) şi Inge Wimmers (Princeton) şi pentru tot ce privea spaţiul moldovenesc, de la consultaţii lingvistice la hărţi şi texte expediate darnic, d-l Vasile Şoimaru. D-na Sheila Hogg şi d-l Ned Quist, de la Brown Orwig Music Library (Providence) mi-au pus la dispoziţie copii după piesele româneşti înregistrate pe disc de C. Brăiloiu. Încă înainte de plecarea din ţară, d-l N. Economu mi-a oferit o serie de fotografii pe care le luase în cursul campaniei I.R.E.B. Dintr-un recent periplu, d-l Vasile Şoimaru a revenit cu minunate imagini, din care mi-a permis să aleg câteva pentru ilustrarea volumului de faţă. În introducerea în calculator, am beneficiat de sprijinul preţios al d-lui Marius Rădoi, care s-a ocupat alert şi eficient de secţiunea II.

Ajunsă la acest din urmă paragraf, mă gândesc deodată că vor fi în curând zece ani de când am bucuria şi privilegiul de a lucra cu Domnul Marcel Popa, Directorul Editurii Enciclopedice, fără sprijinul generos şi competent al căruia volumul de faţă, la fel cu cele care l-au precedat, nu ar fi ajuns să fie publicat. Îi mulţumesc pentru tot ce face, cu simplitate şi pasiune, redând culturii româneşti texte care au fost amuţite de ani vitregi. Le mulţumesc, de asemenea, tuturor celor care au colaborat, în cadrul Editurii Enciclopedice, la truda din care s-a născut această carte: d-na Vanda Anghel (asamblarea textului), d-nele Gabriela Istrate, Cornelia Nastase, Mariana Marzea (tehnoredactor), d-ra Gabriela Iancu, şi d-l Adrian Istrate (procesare), d-l M. Grigorescu (corectură).

Sanda Golopenţia
Providence, 15 septembrie 2006

ABREVIERI CURENTE

AFG: Arhiva familiei Golopenţia
A.G.: Anton Golopenţia
Arhivele S.R.I.: Arhivele Serviciului Român de Informaţii
CMR: Anton Golopenţia, *Ceasul misiunilor reale*. Ediţie îngrijită, introducere şi note de Ştefania Golopenţia, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române, 1999.
Cronologie: Sanda Golopenţia, *Cronologie* (in) Anton Golopenţia, *Opere complete*, Vol. I. *Sociologie*, Bucureşti: Editura Enciclopedică, 2002, p. XLII–CXXVII.
dact.: dactilografiat
distr.: district
dos.: dosar
fam.: nume de familie
h.: hutor, cătun
I.C.S.: Institutul Central de Statistică
I.S.R.: Institutul Social Român
I.R.E.B.: Identificarea românilor de la est de Bug

M.St.M.: Marele Stat Major
M.U.: Marea Unitate
N.K.G.B.: Comisariatul Poporului pentru Securitatea Statului (U.R.S.S.)
N.K.V.D.: Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne (U.R.S.S.)
P.P.C.: Prefectura Poliţiei Capitalei
Rapsodia epistolară: Anton Golopenţia, *Rapsodia epistolară. Scrisori primite şi trimise de Anton Golopenţia (1923–1950)*. Ediţie îngrijită de Sanda Golopenţia şi Ruxandra Guţu Pelazza. Introducere şi note de Sanda Golopenţia, Bucureşti: Editura Albatros, 2004.
UC: Anton Golopenţia, *Ultima carte*. Volum editat, cu Introducere şi Anexă de Prof. Dr. Sanda Golopenţia, Bucureşti: Editura Enciclopedică, 2001.
VH: Valea-Hoţului

SUMAR

SANDA GOLOPENŢIA: INTRODUCERE/__
NOTA EDITOAREI/__
ABREVIERI/__

I. Anton Golopenţia: Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug – Rezultate și perspective/__

Raport I către Directorul General al I.C.S. (Tiraspol, 23.12.1941)/__

Raport II către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 28.12.1941)/__

Raport III către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 30.12.1941)/__

Raport IV către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 8.1.1942)/__

*T. A. Stoianovici/ pentru A.G.: Raport V către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 3.1.1942)/__

Raport VI către Directorul General al I.C.S. [Valea-Hoţului, 21.1.1942]/__

Referat către Directorul General al I.C.S. (București, 26.3.1942)/__; *Anexă*: Compunerea echipei de înscriere a românilor de peste Bug/__

Referat către Directorul General al I.C.S. (București, 27.7.1942)/__; *Anexă*: Lista materialelor ambalate în lăzi/__

Cifra românilor din Transnistria. Analiză a rezultatelor inventarierii din decembrie 1941 și confruntarea lor cu evaluările românești anterioare și cu recensămintele rușești/__

Raport către Directorul General al I.C.S. (Kantakuzinka, 2.9.1942 a)/__

Raport către Președinta Consiliului de Patronaj al Operelor Sociale. Desfășurarea lucrărilor de ajutorare și de înscriere a românilor aflători la est de Bug, în cursul lunii august 1942 (Kantakuzinka, 2.9.1942 b)/__; *Anexă*: Harta deplasărilor echipei în Generalkommissariatul Nikolaev/__

Notă asupra lucrărilor de identificare a românilor de peste Bug, ciornă [septembrie 1942]/__

Rezultate prealabile ale lucrărilor de identificare a românilor de peste Bug pe ziua de 25 septembrie 1942 (județele Vosnessensk, Cherson/*complet*; județele Nikolaev, Pervomaisk și Novi Bug/*parțial*)/__

Notă despre lucrările de identificare a românilor de peste Bug (Consfătuirea de la Odessa cu privire la românii de peste Bug, 16.11.1942)/__

Memoriu cu privire la problemele practice pe care le ridică în toamna și iarna 1942 românii de peste Bug (Consfătuirea de la Odessa cu privire la românii de peste Bug, 16.11.1942)/__

Dimitrie Gusti: Cercetări monografice românești (iulie–decembrie 1942)

Notă despre stadiul actual al problemei repatrierii românilor de peste Bug [18.3.1943]/__; *Anexă*: Harta „Românii din Generalkommissariatul Nikolaev. Așezări românești, români răzleți, căi de comunicație, august 1942–februarie 1943“/__

Am găsit dincolo de Bug un însemnat număr de români [februarie 1943]/__

*Expoziția de prezentare a rezultatelor [lucrărilor] de identificare statistică a românilor de peste Bug [februarie 1943]/__

Domnule Mareșal [mai 1943]/__

Românii din Cotul Niprului (Situația din [intervalul] mai–iunie 1943)/__

Așezările românești din Tauria de Nord (Situația din intervalul mai–iulie 1943)/__

Românii din bazinul Donețului (Situația din intervalul 1 iulie–20 august 1943)/__

Anton Golopenția către Gh. Alexianu, Guvernatorul Transnistriei (noiembrie 1943)/__

*Gheorghe Bucurescu: Identificarea românilor de peste Bug (31.12.1943)/__

*Expoziția documentară „Românii de peste Bug“ (31.12.1943)/__

Copie a memoriului adresat de Anton Golopenția lui Mihai Antonescu (1.2.1944)/__

Proces-verbal de depoziția martorului Anton Golopenția (28.6.1945)/__

Lucrările de recensământ efectuate în 1941–1942, la Răsărit (17.1.1950 b)/__

Orientarea politică a membrilor echipei de înscriere a românilor de peste Bug în anii 1942–1943 (17.1.1950 c)/__

Lucrările de înscriere a moldovenilor efectuate peste Bug de Institutul Central de Statistică în 1941–1943 (21.1.1950 a)/__

Lucrările zise de repatriere de moldoveni de peste Bug din iarna 1943/1944, la care au participat delegați ai Institutului (21.1.1950 b)/__

Declarație/ Instrucțiuni date echipei de înscriere a românilor de peste Bug (3.2.1950)/__

Declarație/ Descrierea stării de spirit a populației moldovenești de peste Bug (4.2.1950)/__

Declarație/ Instrucțiuni date echipei de înscriere a românilor de peste Bug (5.2.1950 a)/__

Declarație/ Interesul științific al materialului cules dincolo de Bug (7.2.1950 b) /__

Declarație/ Componența echipei de înscriere a moldovenilor de dincolo de Bug (15.5.1951)/__

Declaraţie/ Demobilizarea și scutirea de mobilizare a unor funcţionari de la Institutul de Statistică (26.5.1951)/__

II. RAPOARTELE ECHIPIERILOR CĂTRE ANTON GOLOPENŢIA

Anton Golopenţia: Repartizarea pe teren a echipelor (f.d.)/__

Anton Golopenţia: Completarea listei [de] mobilizare pentru lucru. Martie 1943–martie 1944 (f.d.)/__

Echipa de recunoaștere (Ion Oancea și Gheorghe Retegan)

Ion Oancea și Gheorghe Retegan: Echipa de recunoaștere către conducătorul I.R.E.B. (14.1.1942)/__

Echipa I (Gheorghe Bucurescu, Nicolae Economu, Ion Apostol)

Novo Grigorievka/Târgu Frumos (10–16.8.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__; Ion Apostol, Învăţători moldoveni/__; Ion Apostol, Referinţe în legătură cu politicul/__

Arnautovka/Vizireni (17–22.8.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__; Ion Apostol, Referinţe în legătură cu politicul/__

Belousovka (22–29.8.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__; Ion Apostol, Referinţe în legătură cu politicul/__

Troiţkoe/Troiţka (30.8.–1.9.1942): Gheorghe Bucurescu către A.G. (30.8.1942)/__; Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar (4.9.1942)/__

Juiiova, Krivorojie (1.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__

Mihailovka/Mihailiuka (2–3.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Noua Odessa (3–20.9.1942): Gheorghe Bucurescu către A.G. (3.9.1942)/__; Gheorghe Bucurescu, Notă informativă (20.9.1942); Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Kasperovo/Gaspareuka (20–28.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă (28.9.1942)/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar (Gaspareuka și Spiridoniuka)/__

Novo-Petrovka–Misticika/Noua Petrovka (29–30.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__; Ion Apostol, Informatori pentru D-l Brăiloiu (folclor)/__

Sebena/Jelaneţ (29.9.–4.10.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă 4.10.1942)/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Perisadovka (5.9.1942): Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Gruskoe (28.11.1942): Gheorghe Bucurescu către A.G. (28.11.1942)/__

Echipa II (Nicolae Marin-Dunăre, Ion Chelcea, Dan Duţescu)

Rakova (10–17.8.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 1 (15.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 2 (15.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 3 (Tablou sociologic sumar, 17.8.1942)/__

Şcerbani/Şerbani (15–21.8.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 4 (18.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 5 (19.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 6 (21.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 7 (Tablou sociologic sumar, 21.8.1942)/__

Rakova Poseolok, Raţovo, Noua Grigorievki Poseolok, Noua Grigorievki Nr. 1, Bogdanovski, Dudniski, Şefcenko, Vasilovka şi Dimitrovka (25–28.8.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 8 (25.8.1942)/__; Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 9 (27.8.1942)/__; Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 10 (28.8.1942)/__

Mărkuleasa/Dimovka (26–31.8.1942): N. Marin-Dunăre, Raport Nr. 11 (31.8.1942)/__

Şerbanski Poseolok, Troiţki Poseolok, Noua Ukrainka; Dimovka Nr. 3; Noua Alexandrovka/Soldatska; Reno; Iasna; Iakimovka; Iasna Poliana; Bugski, Rikovo şi Oghilenia; Grebenika; Suhoielaneţ; Leonopol; Voronţovka; Sinkievici şi Ţurki; Ostrovka; Noua Şmidovka; Kirovka; Kaşperevski Poseolok, Ivaniţki; Moldavka; Noua Sofronovka, Stara Sofronovka, Noua Kamenka, Artemovka, Budionovka, Vladimirovka (1–24.9.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Câteva date asupra localităţilor cercetate de la 1 septembrie a.c. (24.9.1942)/__

Echipa III (Nicolae Betea, Corneliu Mănescu, Dumitru Corbea-Cobzaru)

Bulgarka/Bulharka (12–15.8.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport (20.8.1942)/__

Vosnessensk, Lager, Natiahailovka şi Hutorul Bug (16–25.8.1942): Corneliu Mănescu, Tablou sociologic sumar (25.8.1942)/__; Dumitru Corbea-Cobzaru, Vedere sumară asupra oraşului Vosnessensk (26.8.1942)/__; Dumitru Corbea-Cobzaru, Sate cu moldoveni (26.8.1942)/__

Vosnessensk III / Ţiganii, Soldatska, Drujulibovka, Nikolaevska, Zernosovhoz şi Kolos (28–29.8.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport asupra înscrierilor familiilor de moldoveni din Vosnessensk III (1.9.1942)/__

Sofronovka, Bogodarovka, Petrino, N. Jenievka, Aristarhovka, Flencinburg, Pokrovka, Krutnearka şi Jelaneţ (4–7.9.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Notă informativă (19.9.1942)/__

Pişceanii Brod, Petrivka, Pomeşinka (26.9.–12.10.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport de activitate (12.10.1942)/__

Raion Veliko Viska (27.11.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport asupra materialelor primite (27.11.1942)/__

Echipa Mircea Biji, Tudor A. Stoianovici

Pleteni Taşlâk, Iliutka, Turazivna, Nova Iliutka, Onikievo, Novo Krasne; raion Malaia Viska, Polievka, Iudkovka, Lozovatka, Manuilovka (4.12.1942): Mircea Biji, Notă informativă (4.12.1942)/__

Repatrieri

Iuliu Mălinaş: Referat/ Lucrări de repatriere a moldovenilor refugiaţi din regiunile Cuban şi Caucaz (23.1.1944)/__

Iuliu Mălinaş: Referat/ Situaţia evacuaţilor din Crimeea şi Cuban (2.2.1944)/__

Iuliu Mălinaş: Referat/ Repatrierea moldovenilor evacuaţi din Crimeea şi Cuban (7.2.1944)/__

Iuliu Mălinaş: Referat / Rezultatele operaţiei de repatriere a evacuaţilor din Crimeea şi Cuban (10.3.1944)/__

III. CORESPONDENŢA MOMENTULUI

1. A.G. către Tudor A. Stoianovici (8.9.1941)/__

2. Gheorghe Gh. Nilvan către A.G. (20.12.1941)/__

3. A.G. către Ștefania Golopenţia (25.12.1941)/__

4. A.G. către Ștefania Golopenţia (28.1.1942)/__

5. Ștefania Golopenţia către A.G. (31.1.1942)/__

6. Mihail Levente și Constantin Pavel către A.G. (f.d.)/__

7. Ștefania Golopenţia către A.G. (1.2.1942)/__

8. D.C. Georgescu către Ștefania Golopenţia (28.2.1942)/__

9. Corneliu Golopenţia către A.G. (21.7.[1942])/__

10. Corneliu Golopenţia către A.G. [29.7.1942]/__

11. Dumitru Golopenţa către A.G. (31.7.1942)/__

12. N.I. Popescu-[indescifrabil] către A.G. (2.8.1942)/__

13. Tudor A. Stoianovici către A.G. (6.8.1942)/__

14. Camil Suciu către A.G. (f.d.)/__

15. A.G. către Corneliu Golopenţia (14.8.1942)/__

16. Tudor A. Stoianovici către A.G. (17.8.1942)/__

17. Iuhim Zelenciuc către A.G. (19.8.1942)/__

18. A.G. către Ștefania Golopenţia (20.8.1942)/__

19. Iosif Jivan către A.G. (20.8.1942)/__

20. Tudor A. Stoianovici către A.G. (21.8.1942)/__

21. A.G. către Ștefania Golopenţia, fragment (26.8.1942)/__

22. A.G. către Elena Sănătescu, început de scrisoare (26.8.1942)/__

23. Theodor Lăzăroiu către A.G. (28.8.1942)/__

24. Tudor A. Stoianovici către A.G. (28.8.1942)/__

25. Corneliu Golopenţia către A.G. [30.8.1942]/__

26. Ion Lăzărescu către A.G. (31.8.1942)/__

27. Corneliu Golopenţia către A.G. (f.d.)/__

28. D.C. Georgescu către A.G. (3.9.1942)/__

29. Ion Negru către A.G. (3.9.1942)/__

30. Tudor A. Stoianovici către A.G. (3.9.1942)/__

31. Ștefania Golopenţia către A.G. (4.9.1942)/__

32. Sabin Manuila către A.G. (f.d.)/__

33. A.G. către Ștefania Golopenţia (8.9.1942)/__

34. Tudor A. Stoianovici către A.G. (8.9.1942)/__

35. Corneliu Golopenţia către A.G. (9.9.1942)/__

36. Depozitar al ziarelor din Odessa [către A.G.] (10.9.1942)/__

37. N.I. Popescu-[indescifrabil] către A.G. (10.9.1942)/__

38. I. Schileru către A.G. (11.9.1942)/__

39. *Cosovanu [către A.G.] (11.9.1942)/__

40. Corneliu Golopenţia către Ștefania Golopenţia (13.9.1942)/__

41. Dimitrie Gusti către A.G. (13.9.1942)/__

42. Ion Oancea către A.G. (f.d.)/__

43. A.G. către Ștefania Golopenţia (18.9.1942)/__

44. Ștefania Golopenţia către A.G. (18.9.1942)/__

45. Octavian Neamţu către A.G. (18.9.1942)/__

46. Vladimir G. Boantă către A.G. [19.9.1942]/__

47. Corneliu Golopenţia către A.G. [19.9.1942]/__

48. D.C. Georgescu către A.G. (20.9.1942)/__

49. A.G. către Ștefania Golopenţia (23.9.1942)/__

50. Tudor A. Stoianovici către A.G. (25.9.1942)/__

51. A.G. către D.C. Georgescu (f.d.)/__

52. A.G. către Ștefania Golopenţia [1.10.1942]/__

53. Corneliu Golopenţia către A.G. (7.10.1942)/__

54. Romulus Golopenţia către A.G. (18.10.1942)/__

55. Ovidiu Vlădescu și Ștefan Rădulescu către Institutul Central de Statistică (22.10.1942)/__

56. A.G. către Institutul Central de Statistică (f.d.)/__

57. Octavian Neamţu către A.G. (23.10.1942)/__

58. Ștefania Golopenţia către A.G. (24.10.1942)/__

59. A.G. către Guvernământul Transnistriei (f.d.)/__

60. Corneliu Golopenţia către A.G. (3.11.[1942])/__

61. Corneliu Golopenţia către A.G. (f.d.)/__

62. A.G. către Ștefania Golopenţia (10.11.1942)/__

63. Nicolae Vlad către A.G. (12.11.1942)/__

64. A.G. către Cabinetul Guvernatorului Civil al Transnistriei (15.11.1942)/__

65. A.G. către Ștefan Popescu (16.11.1942)/__

66. A.G. către Ștefania Golopenţia (17.11.1942)/__

67. A.G. către Ștefania Golopenţia (26.11.1942)/__

68. Camil Suciu către A.G. (28.11.1942)/__

69. A.G. către Mircea Biji, Tudor A. Stoianovici și Dumitru Corbea-Cobzaru (1.12.1942)/__

70. Eugen Seidel către A.G. (1.12.1942)/__

71. A.G. către Ștefania Golopenţia (4.12.1942)/__

72. Lila [indescifrabil] către A.G. (7.12.1942)/__

73. Petre Vlad către A.G. (7.12.1942)/__

74. Sabin Manuila către Manfred von Killinger, traducere din limba germană (30.12.1942)/__

75. Nicolae Marin-Dunăre către A.G. (6.2.1943)/__

76. A.G. către Ștefania Golopenţia (31.5.1943)/__

77. Sabin Manuila către A.G. (26.6.1943)/__

78. Ingeborg Seidel-Slotty către A.G., traducere din limba germană (11.9.1943)/__

79. Sabin Manuila către A.G. (5.11.1943)/__

80. A.G. către Mircea Vulcănescu (f.d.)/__

81. A.G. către Nicolae Economu, fragment (f.d.)/__

82. Afanase Soroceanu către A.G. (28.6.1944)/__

IV. NOTE DESPRE ADMINISTRAŢIA RURALĂ SOVIETICĂ ŞI DESPRE PROBLEMELE RIDICATE ADMINISTRAŢIEI ROMÂNEŞTI DE TERITORIUL DINTRE NISTRU ŞI BUG, întocmite în urma anchetei de la Valea-Hoţului (Ananiev), ianuarie–martie 1942. Volum pregătit sub conducerea lui Anton Golopenţia

Anton Golopenţia: Sumar/__

Ion Oancea: Organizarea administrativă sovietică/__

Gheorghe Bucurescu: Ideea de justiţie în Rusia Sovietică/__

Gheorghe Bucurescu, Organizarea, funcţionarea şi caracterizarea justiţiei sovietice/__

Nicolae Marin-Dunăre: Mecanismul şi principiile sistemului educativ sovietic/__

Traian Georgescu: Asistenţa sanitară sovietică/__

Nicolae Marin-Dunăre: Politica demografică sovietică/__

Bucur Şchiopu: Funcţionarea colhozurilor/__

Dumitru Corbea-Cobzaru: Meşteşugarii/__

P. Mihăilescu: Organizarea comerţului şi creditului sub regimul sovietic şi astăzi/__

Nicolae Betea: Atitudinea moldoveanului din Valea-Hoţului faţă de naţiunea românească/__

Ion Apostol: Problema religioasă în Transnistria/__

Ion Oancea: Administraţia românească în Transnistria/__

Nicolae Marin-Dunăre: Situaţia actuală a şcolilor din Valea Hoţului, Ananiev/__

Bucur Şchiopu: Economia colectivă azi/__

V. VALEA-HOŢULUI, UN SAT DIN REPUBLICA MOLDOVENEASCĂ – Cercetări întreprinse sub conducerea lui Anton Golopenţia, în colaborare cu Institutul de Ştiinţe Sociale al României, cu prilejul lucrărilor de inventariere a Transnistriei (ianuarie–martie 1942) /__

Anton Golopenţia: Proiect de Sumar/__

Nicolae Marin-Dunăre: Cronica Echipei I.R.E.B. şi de cercetări sociale (19.12.1941–4.3.1942)/__

Anton Golopenţia : Viaţa politică şi administrativă (Introducere)/__

*Viaţa politică şi administrativă la Valea-Hoţului înainte de Revoluţie/__

*Războiul şi Revoluţia până la 1927 la Valea-Hoţului/__

*1927–1941: Ţărănimea şi colectivizarea

Gheorghe Bucurescu: Dreptul şi Justiţia/__

Nicolae Marin-Dunăre: Evoluţia culturală/__

Gheorghe Popescu: Convieţuirea româno–ucraineană/__

Gheorghe Popescu: Români [şi] ucraineni (1942)/__

VI. AŞEZĂRILE ROMÂNEŞTI DINTRE BUG ŞI NIPRU – Cercetare condusă de Anton Golopenţia

Anton Golopenţia: Proiect de sumar pentru un număr special din „Sociologie românească“ (an. V, nr. 1–2)/__

Anton Golopenţia: Satele româneşti din jurul Vosnessenskului. Informaţii culese de la săteni emigraţi la Nikolaev/__

Nicolae Economu, Gheorghe Bucurescu, Nicolae Marin-Dunăre, Ion Apostol: Satele româneşti din jurul Vosnessenskului. Informaţii culese în satele Bulgarka, Rakova şi Novogrigorievski/__

Nicolae Marin-Dunăre: Mărkuleasa, un sat "de deal" din regiunea Vosnessensk (raionul Noua Odessa)/__

Nicolae Marin-Dunăre: Cătunele (*hutorele*) moldoveneşti din plasa Noua Odessa/__

*Moldoveni din Caucaz. Informaţii culese la Tiraspol (1942)/__

*Tabel: Proporţia căsătoriilor mixte printre moldovenii de dincolo de Bug (f.d.)/__

*Tabel onomastic cuprinzând numele de familie pe localităţi în judeţele Vosnessensk, Pervomaisk, Nikolaev şi judeţele limitrofe (1942)/__

Ion Apostol: Nume de familie din 25 sate româneşti de la est de Bug. Cu o hartă, *Aşezările româneşti dintre Bug şi Nipru* (1943)/__

*Tabel: Graiul moldovenilor de peste Bug (f.d.)/__

Eugen Seidel: Observaţii lingvistice în Ucraina. I. Bilingvismul la moldovenii din Ucraina de vest; II. Schiţă a limbii moldoveneşti din bazinul Doneţului, traducere din limba germană (1942)/__

Anton Golopenţia şi Ion Apostol: Folclor românesc din regiunea Vosnessensk (1942)/__

Ion Apostol: Crăciunul şi Anul-Nou la românii de la est de Bug (1943)/__

Anton Raţiu: Folclor din judeţele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol şi Doneţk/__

Ion Chelcea: Folclor din Soldatska, Belousovka şi Şerbani/__

*Hartă: Raionul Kompanievka (f.d.)/__

*Hartă: Raionul Ustinovka (f.d.)/__

VII. LUCRARILE DE IDENTIFICARE A ROMANILOR DE LA EST DE BUG IN ARHIVELE S.R.I.

A. DOSARUL ANCHETEI LUCREŢIU PĂTRĂSCANU

Lucia Apolzan

Declaraţie/ Distrugerea unor materiale ale lui Mihail Levente de către Matilda Ștefănescu (16.1.1949)/__

Nicolae Betea

Proces-verbal de interogatoriu/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de la est de Bug; Mihail Levente (14.1.1953)/__

Mihail Levente

Declaraţie/ În Ucraina am cules unele date asupra producţiei din patru–cinci colhozuri (19.1.1950 a)/__

Declaraţie/ După 23 August mi-am adus aminte de lucrările mele (19.1.1950 b)/__

Declaraţie/ Măsuri pentru distrugerea notelor (f.d.)/__

Declaraţie/ Instrucţiuni de distrugere a lucrărilor, date Matildei Ștefănescu (f.d.)/__

Declaraţie privitoare la comportarea celor ce au participat la identificarea moldovenilor de peste Bug ([20.]1.1950)/__

Declaraţie/ Activitatea pe teritoriul U.R.S.S. (21.1.1950)/__

Declaraţie/ Material cules din proprie iniţiativă pe teritoriul U.R.S.S. (23.1.1950 a)/__

Declaraţie/ Date culese ca membru al echipei și date culese personal (23.1.1950 b)/__

Declaraţie/ Date politice culese în august–septembrie 1942 (25.1.1950 a)/__

Declaraţie/ Date politice culese, reluare (25.1.1950 b)/__

Declaraţie/ Date politice culese, reluare (26.1.1950)/__

Declaraţie/ Rapoartele despre starea de spirit a populaţiei, întocmite de Ștefan Popescu (27.1.1950a)/__

Tovarăși, activitatea mea pe teritoriul U.R.S.S. nu-mi face cinste (27.1.1950b)/__

Activitatea mea pe teritoriul U.R.S.S. (13.2.1950)/__

Declaraţie/ Note informative asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (23.2.1950)/__

Declaraţie/ Caracterizarea stării de spirit a populaţiei de către membrii echipei conduse de Ștefan Popescu (27.2.1950)/__

Declaraţie/ De ce am ascuns activitatea și materialul întocmit în Ucraina partidului (1.3.1950, ora 1:05)/__

Declaraţie/ Lucrare despre sovhozuri n-am făcut în nici un caz (1.3.1950)/__

Declaraţie/ Împrejurările plecării mele în Ucraina (31.10.1950)/__

Constantin Gh. Pavel

Declaraţie/ Echipa de cercetare și înscriere a românilor de dincolo de Bug (29.1.1950)/__

Declaraţie/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de dincolo de Bug; Mihail Levente (8.1.1953)/__

Nicolae Petrea (Eugen Savin)

Proces-verbal de interogator[iu]/ Activitatea partidului comunist la Institutul Central de Statistică (7.1.1953)/__

Ştefan Popescu

Declaraţie/ Rapoarte asupra stării de spirit a populaţiei româneşti de dincolo de Bug (27.1.1950)/__

Declaraţie/ Rapoarte ale echipei I.R.E.B. (1.2.1950 a)/__

Declaraţie/ Rapoarte asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug, văzute de Mihail Levente (1.2.1950 b)/__

Declaraţie/ Rapoarte asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (14.2.1950)/__

Declaraţie/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de dincolo de Bug; Mihail Levente (6.1.1953)/__

Anton Raţiu

Declaraţie/ Anton Golopenţia (8.10.1949)/__

Declaraţie/ Recensământul general din Basarabia şi Bucovina în toamna anului 1941 (12.10.1949)/__

Declaraţie/ Scutiri de mobilizare pentru personalul Institutului Central de Statistică (19.10.1949)/__

Declaraţie/ Întâlnire cu Vladimir Trebici la Kuţuveanka, lângă Berdiansk (25.11.1949)/__

Declaraţie/ Publicarea materialelor culese dincolo de Bug: propunerea lui Dimitrie Gusti (16.1.1950)/__

Declaraţie/ Date culese pe teren de Mihail Levente şi Ştefan Popescu (28.1.1950)/__

Declaraţie/ Acordul partidului comunist cu plecarea peste Bug a comuniştilor de la Institutul Central de Statistică (30.1.1950 a)/__

Declaraţie/ Adunare la Varvarovka a echipei de identificare a românilor de dincolo de Bug (30.1.1950 b)/__

Declaraţie/ Rapoartele asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (31.1.1950 a)/__

Declaraţie/ Dispoziţii date de Anton Golopenţia (31.1.1950 b)/__

Declaraţie/ Dispoziţii date de Anton Golopenţia, reluare (31.1.1950 c)/__

Declaraţie/ Rapoarte asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (14.2.1950)/__

Declaraţie/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de dincolo de Bug; Mihail Levente (12.1.1953)/__

Simion Siegler

Simion Siegler: Referat [de punere în libertate a lui Mihail Levente] (9.7.1951)/__

Matilda Ştefănescu

Declaraţie/ Arhiva Institutului Central de Statistică în 1942 şi 1948 (7.12.1949)/__

Declaraţie/ Anton Golopenţia şi Oficiul de Studii (26.12.1949 a)/__

Declaraţie/ Ce m-a făcut să mă ocup de materialul ce aparţinea U.R.S.S. (26.12.1949 b)/__

Declaraţie/ Inventarierea materialului referitor la problemele din U.R.S.S. şi a aceluia adus de acolo ([26.]12.1949 c)/__

Declaraţie/ Distrugerea unor lucrări ale echipei de identificare a românilor de dincolo de Bug şi ale lui Anton Golopenţia (27.12.1949)/__

Declaraţie/ Distrugerea lucrărilor efectuate de Mihail Levente în cadrul echipei de identificare a românilor de dincolo de Bug (5.1.1950 a)/__

Declaraţie/ Felul cum se poate ajunge la materialul adus din U.R.S.S. (5.1.1950 b)/__

Declaraţie/ Discuţii cu Mihail Levente pe marginea materialului adus din campania de identificare a românilor de dincolo de Bug (6.1.1950)/__

Declaraţie/ Distrugerea corespondenţei Oficiului de Studii al Institutului Central de Statistică (15.1.1950)/__

Declaraţie/ Mapa cu lucrarea lui Levente, pe care am rupt-o (26.1.1950)/__

Declaraţie/ Declaraţii cu privire la Mihail Levente în 1950 şi 1951 (18.7.1951 a)/__

Declaraţie/ Declaraţii cu privire la Mihail Levente, reluare (18.7.1951 b)/__

Material ridicat de tov. Firescu (20.1.1950)

B. PARCHETUL CURŢII BUCUREŞTI

Acuzator public Ion Pora: Ordonanţă de clasare (10.10.1945)/__

Concluzii pentru menţinerea clasării (f.d.)/__

Procuror Filipescu: Referat de menţinere a clasării [26.10.1950]/__

Ordonanţă (5.12.1950)/__

Parchetul Curţii Bucureşti către Ministerul Agriculturii (26.12.1950)/__

Ordonanţă (12.1.1951)/__

Parchetul Curţii Bucureşti către Ministerul Agriculturii (12.1.1951)/__

Ministerul Agriculturii către Parchetul Curţii Bucureşti (23.1.1951)/__

Ordonanţă (23.1.1951)/__

Parchetul Curţii București către Ministerul Agriculturii (29.1.1951)/__

Ministerul Agriculturii către Parchetul Curţii București (15.2.1951)/__

Ordonanţă (20.2.1951)/__

Cabinetul Crime de război către Cabinetul Tov. Președinte al Curţii București (3.4.1951)/__

I. Chiș: Referat (3.4.1951)/__

Ordonanţă (7.4.1951)/__

Cabinetul Crime de război către Cabinetul Tov. Președinte al Curţii București (9.4.1951)/__

Ordonanţă (4.5.1951)/__

Către Tov. Președinte al Curţii București (5.5.1951)/__

Parchetul Curţii București: Referat [1.10.1951]/__

Parchetul Curţii București: Referat (6.10.1951)/__

Cabinetul Crime de război către Comandamentul Miliţiei București (26.11. 1951)/__

Comandamentul Miliţiei București. Direcţia Miliţiei Pază și Ordine. Secţia Mandate către Secţia 27 Miliţie (29.11.1951)/__

Parchetul Curţii București către Comandamentul Miliţiei București (15.12.1951)/__

Comandamentul Miliţiei București. Direcţia Miliţiei Pază și Ordine. Secţia Mandate către Secţia 27 Miliţie (20.12.1951)/__

Ordonanţă (10.1.1952)/__

Parchetul Curţii București. Cabinetul Crime de război către Comandamentul Miliţiei București (10.1.1952)/__

Procuror Gh. Diaconescu: Referat (26.8.1952)/__

VIII. EVOCĂRI ȘI ARTICOLE ULTERIOARE SCRISE DE MEMBRII ECHIPEI I.R.E.B.

Nicolae Marin-Dunăre: Echipa de cercetări sociologice la est de Bug (21.5.1976)/__

Nicolae Marin-Dunăre: Echipa de la est de Bug (extrase din interviul realizat de Zoltán Rostás, 1985)/__

Gheorghe Retegan: Cercetările de la est de Bug (extrase din interviul realizat de Zoltán Rostás, 1985)/__

Nicolae Economu și Ion Apostol: Contribuţii la cercetările etnosociologice privind aşezările româneşti de la est de Bug (1992)/__

Vladimir Trebici: Cuvânt despre neuitare (1994)/__

Anton Raţiu: Românii de la est de Bug (1994)/ A. TEREN – Se fixează sarcini, se formează echipe/__; *Alexandrovka, jud. Vosnessensk/__; Identitate de structură spirituală/__; De unul singur, prin spaţiul ucrainean/__; *Novoignatievka, jud. Azovsk/__; Dunaievka, în loc de Dunăreni/__; Au fost colonizaţi în Ucraina si români ardeleni?/__; Românii din jurul Aradului, colonizaţi în preajma Kievului/__; B. REPATRIERI (1994) – Românii din Ucraina solicită repatrierea/__; Şi bulgarii băştinaşi doresc repatrierea/__; În Caucaz, comuna Moldovanskaia/__; Un comisar al guvernului, absolut necesar/__; Un material inestimabil, pentru care s-a plătit cu viaţa/__

George Popescu: Amintiri despre Anton Golopenţia (1996)/__

IX. ANEXĂ

*Plan de documentare şi cercetare U.R.S.S. (f.d.)

*Bibliografie generală. Românii din U.R.S.S. şi Polonia (f.d.)/__

Apollon Skalkovskii Istoria regiunii Noua-Rusie, 1730–1823 (1836; traducere din limba rusă, f.d.)/__

Apollon Skalkovskii: Încercare de descriere statistică a regiunii Noua-Rusie, 1730–1823 (1850; traducere din limba rusă, f.d.)/__

Apollon Skalkovskii: Vitejia română (1897; traducere din limba rusă, f.d.)/__

Date provizorii asupra ţinutului Nistru–Bug (f.d.)/__

Populaţia de origine etnică germană din Basarabia, Bucovina şi Dobrogea (f.d.)/__

Al. Smochină: Aşezarea şi răspândirea românilor în Ucraina şi Rusia (f.d.)/__

Al. Smochină: Referat. Din aşezările românilor de peste Nistru (24.5.1941)/__

Nichita P. Smochină: Românii de peste Nistru (iunie–iulie 1941)/__

Al. Smochină: Referat. Aşezarea Republicii Moldoveneşti (2.6.1941)/__

Diomid Strungaru: Graiul moldovenimii orientale în cadrul unităţii şi latinităţii limbii române (f.d.)/__

Diomid Strungaru: Folclorul moldovenimii orientale (7.6.1941)/__

Al. Smochină: Vechimea satelor româneşti de peste Nistru (13.6.1941)/__

Al. Smochină: Referat/ Harta Republicii Moldoveneşti (14.6.1941)/__

Al. Smochină: Referat. Pomicultura şi viticultura în Basarabia şi Republica Moldovenească (25.6.1941)/__

Diomid Strungaru: Referat/ Tabele privind teritoriul şi populaţia Ucrainei (11.11.1941)/__

Nichita P. Smochină, Diomid Strungaru, T. Decuseară ş.a.: Încheiere/ Consfătuirea privitoare la românii de peste Bug (16–18.11[.1941])/__

Notă de comunele moldoveneşti dincolo de Bug şi Nipru în Ucraina (f.d.)/__

Diomid Strungaru: Numărul românilor transnistrieni (1.12.1941)/__

Capitolele contului I.R.E.B. (f.d.)/__

Transnistria (*Zadnistrianşcina*) (4.1.1942)/__

Anton Golopenţia: Anunţ către moldoveni, ciornă (f.d.)/__

Anunţ către moldoveni, tipărit în limbile română şi ucraineană în ziarul „Novii Ceas“ (22.1.1942)/__

Anunţ către moldoveni, afiş tipărit în limbile română şi ucraineană (f.d.)/__

Subprefect Ştefan Bălan: Referat (23.1.1942)/__

H.H. Stahl: Referat [privind chestiunea ridicată de D-l Subprefect al judeţului Balta] (11.3.1942)/__

Gheorghe Bucurescu: Raport asupra numărului moldovenilor pierduţi prin colonizare în Siberia, ucidere, deportare sau foamete (1942)/__

Diomid Strungaru: Bibliografia românilor de peste Nistru (23.6.1942)/__

Borderou de mărfurile aduse de D-l Golopenţia de la Odessa la data de 20.11.1942/__

Ion Apostol: Întrebuinţarea bucăţilor de materie încredinţate mie pentru schimb (f.d.)/__

Permis de trecere. *Durchlassschein. Perepustka* Anton Golopenţia (6.1.1943)/__

Ordin de serviciu. *Dienstbefehl* Anton Golopenţia (9.1.1943)/__

Ordin de serviciu. *Sonderausweis* Anton Golopenţia (15.4.1943)/__

Legitimaţie Anton Golopenţia,traducere din limba germană (15.5.1943)/__

Tabel de materialele necesare completării operei de ajutorare a familiilor româneşti de peste Bug (f.d.)/__

Titu Rădulescu-Pogoneanu: Schimbul de populaţii româno–ruso–ucrainean şi asigurarea frontierelor României (20.9.1943)/__

Comisiunea inter-departamentală: Condiţiile schimbului de populaţie româno–ruso–ucrainean (25.9.1943)/__

Comisiunea inter-departamentală: Plan definitiv de reglementare a operaţiunii schimbului de populaţie (25.9.1943)/__

Instrucţiuni pentru întocmirea actelor justificative a[le] cheltuielilor în legătură cu operaţiunile de repatriere a românilor din ţinuturile de la est de Nistru [1943]/__

Comandamentul de Căpetenie al Armatei. Departamentul Guvernatorului Civil al Transnistriei către Generalkommissariatul din Nikolaev, traducere din limba germană (f.d.)/__

Carol Hrovath: Obligaţiile excepţionale [ale salariaţilor publici] (31.12.1943/__

I. Făcăoaru: Munca obligatorie (31.12.1943)/__

Mihai Korne: S. Schafferman, *Dr. W. Filderman* (15.2.1987)/__

Sanda Golopenţia: Dizvoltarea furtunoasă a Moldovei Socialiste (1.12.1988)/__

Sanda Golopenţia: Ideologie în dialect (15.2.1989)/__

Sonia Palty: Ale vieţii valuri. Scrisoare deschisă Dnei Sanda Golopenţia (2.8. 2002)/__

Vasile Șoimaru către Sanda Golopenţia: Anticiparea BUG-ului (7.7.2003)/__

Vasile Șoimaru către Sanda Golopenţia (2.9.2003)/__

Nicolae Both: Eugen Seidel, fragment de scrisoare (11.1.2005)

NOTE ŞI COMENTARII LA CUPRINSUL VOLUMULUI DE FAŢĂ

Note și comentarii la *I. Anton Golopenţia: Lucrările de identificare a românilor de peste Bug – Rezultate și perspective*/__

Note și comentarii la *II. Rapoartele echipei I.R.E.B. către Anton Golopenţia*/__

Note și comentarii la *III. Corespondenţa momentului*/__

Note și comentarii la *IV. Administraţia rurală sovietică*/__

Note și comentarii la *V. Valea-Hoţului, un sat din Republica Moldovenească*/__

Note și comentarii la *VI. Aşezările româneşti dintre Bug şi Nipru*/__

Note și comentarii la *VII. Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.*/__

Note și comentarii la *VIII. Evocări şi articole ulterioare ale membrilor echipei I.R.E.B.*/__

Note și comentarii la *IX. Anexă*/__

ILUSTRAŢII

Lista ilustraţiilor/__

Fotografii/__

Fotocopii/__

GLOSAR MOLDOVENESC/__

INDICE DE NUME/__

INDICE DE LOCALITĂŢI/__